

İSTANBUL'UN ETİMOLOJİSİ: MEVCUT KANITLARDAN MÜMKÜN OLDUĞUNCA FAYDALANILARAK*

Marek STACHOWSKI**
Robert WOODHOUSE***
Çeviren: Ekrem BEYAZ****

Özet:

Türkçe bir şehir ismi olan İstanbul'un kökeni hakkında neredeyse yüz yıldır devam eden tartışma bilim adamlarını, kelimenin kaynağını εις την πόλιν vb. biçimine götürülenler ve kelimeyi doğrudan Yunanca Κωνσταντινούπολις ~ Κωνσταντινόπολις biçimine götürmeye çalışanlar olarak ikiye bölmüştür. Konuyu araştıranların zayıf Türkoloji bilgisi, önceki kayıtlara yönelik hatalı yaklaşımları ve Orta Çağ Yunancasının fonetiğine dair oldukça kısıtlı fikirleri sebebiyle her iki grubun da faraziyeleri atıl ve verimsiz kalmıştır. Buradaki konuyla ilgili üç tür kanıtın biraz

* *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 20: 221–245, Kraków, 2015, doi: 10.4467/20843836SE.15.015.2801, www.ejournals.eu/SEC Burada sunulan inceleme, Hansack'ın 2008 yılında yazdığı makalenin Türkoloji temelinde ve başka hususlar bakımından Marek Stachowski tarafından eleştirilmesine ek olarak konuyla ilgili alışlagelmiş yorumların yeniden ele alınması amacıyla Robert Woodhouse'dan söz konusu makalede atfı yapılan Yunanca malzemenin gözden geçirilmesi ricasında bulunulması sonucu ortaya çıkmıştır. Malzemenin gözden geçirilmesi, Yunanca açısından önceki ilmi yaklaşımların yeni bir değerlendirmesinin yapılması gerekliliğini ortaya çıkardığı gibi, yine çoğunluğu Robert Woodhouse tarafından düzeltilen Arapça ve Ermenice unsurların üzerine önceki yorumlarda görülen bazı eksiklikleri de ortaya çıkarmıştır.

** Instytut Językoznawstwa Uniwersytet Jagielloński, stachowski.marek@gmail.com - jandrwoodhouse@bigpond.com

*** School of Languages and Comparative Cultural Studies, University of Queensland, rwoodhouse@uq.edu.au - jandrwoodhouse@bigpond.com

**** AKDITYK-TDK Uzmanı, ekrembeyaz@live.com

daha itinalı incelenmesi, günümüze değin söylenenlerden daha dikkat çekici bir resmi ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Jenerik yer adları, çeviri yazı, harf çevirisi, ünlü uyumu, vurgulu ünsüzler.

The Etymology of Istanbul: Making Optimal Use of the Evidence

Abstract:

The discussion of the origin of the Turkish city name Istanbul that began well over a century ago has divided scholars into two groups: those who accept the Greek phrase εἰς τὴν πόλιν (or similar) as the source of the name, vs. those who try to trace it back directly to Greek Κωνσταντινούπολις ~ Κωνσταντινόπολις. The writings of both parties are encumbered by poor Turcology, inaccurate attention to early records and an overly narrow view of medieval Anatolian Greek phonetics. More scrupulous examination of all three types of evidence has revealed a more interesting picture than has previously been suggested.

Keywords: Generics as placenames, transcription, transliteration, vowel harmony, emphatic consonants.

1. Asıl biçiminin *İslambol* ‘İslam bol, İslam dolu’ (esasında *İstanbul* kelimesinin bozulmuş biçimidir)¹ ya da *İslambul* ‘İslam’ı bul’² olduğu farzedilen *İstanbul* kelimesinin kalıplaşmış bir halk türetmesi şeklinde açıklanmasının dışında, bir şehir ismi olarak *İstanbul* gelenek üzere Orta Yunanca olduğu düşünülen *εἰς τὴν πόλιν* ‘şehre’ sentagmasının bir tezahürü olarak açıklanır. Sıklıkla bu türden açıklamaların getirildiği bu biçim, yan yana geldiğinde konunun daha da içinden çıkılmaz duruma geldiği birtakım başka dayanaksız varsayımlar ile birleştiğinde meseleyi bir alay konusuna dönüştüren ve sonuç olarak yerini *Κωνσταντινούπολις ~ Κωνσταντινόπολις* biçimi üzerine kurulmuş bozulmalara dayalı öbür biçimlere bırakan iki yanlış fikri içermektedir. Rahn’dan (2002: 31 dn. 92) yapılan aşağıdaki alıntı oldukça iyi bir örnektir:³

“Auch Babinger (*Maometto*, s. 164) und Inalcik (*Istanbul*, s. 224) leiten den Namen Istanbul von griech. *eis tēn polin*, gesprochen *is tin bolin* („in die Stadt“) ab. ... [D]ie Griechen [aber] ...

1 *İslambol* biçimi Avrupalı kaynaklarda ilk kez muhtemelen Meninski’de (1680: 176, 219) görülmüştür.

2 *Égli*’nin 1872’de ifade ettiği Şarkî/Türkçe bir isim olan *Stambul*’un *bul* **‘Menge oder Vielheit’ kelimesini içerdiği yönünde Bourne (1077: 78) tarafından da tekrarlanan görüşü bu yüzden hatalıdır. Dahası bir isim fiil olan *İslām* kelimesinin genellikle ‘(takdiriilahî)’ye boyun eğme’ olarak açıklanmasından dolayı, bu kelimenin **‘rechtgläubig’ anlamına gelmesi ihtimal dâhilinde değildir.

3 Krş., örn., Rosen (1885), Room (1994, 2006 *Istanbul*) ve Hansack (2008).

werden kaum auf den Gedanken gekommen sein, ihrer Hauptstadt den verständlichen, aber sinnlosen Namen „in die Stadt“ zu geben.”

^(I)Yunanca ifadenin biçimi, ^(II)Yunanca ifadeye atfedilen telaffuz, ^(III)Yunanca ifadeye yüklenen anlam, ^(IV)birbirine bağlı çıkarımlar sonucu buradaki ismin “sinnlos” olduğu, ^(V)Yunanistan’da bir yer adından bahsetmede böylesine bir morfemin başka anlamda bilinmediği ^(VI)ve *Stambul*⁴ ~ *İstanbul* vb. kullanımının bir zamanlar *Konstantinopolis*’in resmî adı olduğuna dair görüşün gelenekleşmiş yorumdaki başlıca bir özellik olduğu iddiası burada tartışmaya açık konuları oluşturmaktadır.

Bu çalışmayla konuya yapılmak istenen katkının amacı, yukarıdaki sıralamaya göre olmasa da, mevzubahis bu ve bunun gibi eksiklikleri gidermeye çalışmakla birlikte, gelenekleşmiş yorum için eldeki verileri yeniden değerlendirmektir. Buna ek olarak, kanıtlara dayanarak ve mantıklı bir Türkoloji yaklaşımı temelinde yorum çıkarabilmek amacıyla, “bozuk biçim” ihtimaliyle ilgili ne kadar az mevcut kanıt olduğunu incelemek de bu çalışmada hedef tutulan başka bir dikkat noktasıdır.

Çalışmanın ayrıntılarına girmeden önce, çağdaş Türkçede bu şehrin isminin yazılışının başta *İ-* harfiyle *İstanbul* şeklinde olduğunu belirtmek gerekir. Hâlbuki, Türkçe olmayan bir yazılış biçimi olmasının dışında, aslında *Istanbul* biçimi halka özgü telaffuzun Türkçe *ı* (= IPA [u] = Rus. *ы*) sesi ile yapılmış bir imla yorumudur. Yani, yabancı kaynaklı olan bu ismin Türk dil sistemine ses bakımından uyarlanması ünlü uyumu esasında gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden resmî yazı dilinde kullanılan *İ-* harfli yazılış burada verilmiştir. Türk dilindeki *ı* ve *i* ayrımı ise, Almancadaki *o* ve *ö* arasındaki fark kadar önemlidir.

2. Geçmişten bu yana yapılan etimolojinin asıl kaynağı gibi görünen Yunanca ifade *εἰς τὴν πόλιν* biçimi değil, bu ifadenin halk dilinden türeme [*demotic*] *στὴν πόλιν* biçimidir. Bu kaynak, bir Yunanca hocası olan Romanus Nicephorus’un 17’nci yüzyılda hazırladığı ancak yayımlamadığı Halk Yunancası (*demotic*) Grameri’dir. Bu etimolojiye ilk olarak bir 17’nci yüzyıl âlimi olan Du Cange (*Ducange şeklinde de yazılır*) tarafından basılı bir yayında yer verildiği düşünülmektedir. Günümüz alan yazınına ise Bourne (1887: 78 ve dn. 1) tarafından aktarılmıştır. Hem tanımlıktan önce *εἰς*’in *σ-* ön ekine kısaltılması, hem de hece sonu genizsi ses birimin dile özgü sesletim kurgusu gereği düşmesi MS 7’nci – 11’inci yüzyıl Halk Yunancasında (Browning 1969: 62 ve dev.) kurallaştığı için bu etimon *στὴν πόλι* biçimine de götürülebilir (*ayrıca*

4 Bu çalışmada sadelik ve anlaşılabilirlik için kelimenin aslında ikinci hecede bulunan Yunanca ünlülü ve daha kısa *Stambol* alternatif yazımı verilecektir. Bu hecedeki *o > u* evrilmesi neredeyse kesinlikle Türkçenin bir kelimenin ilk hecesi haricindeki hecelerde *o* sesini kabul etmemesinden kaynaklanmaktadır.

bk. Hesseling 1890: 194). (Kelime başında ünlü ses olan biçimler aşağıdaki gibi ele alınacaktır.)

Aslında, *ῥάβδος* kelimesinin *ῥαῦδος* yazılması gibi MÖ 1'inci yüzyıla (Browning 1969: 34) dayanan bir yazılış biçimi olması, sadece çift ünlülerdeki hece dışı /u/ sesinin bariz şekilde sızıcı tabiatlı bir ses olacak kadar daraldığını değil, cümledeki daha az öneme sahip kelimelerin aksan/vurgu özelliklerini kaybetmeleriyle birlikte eski telaffuzun vurgu üzerinde (*age*. 33) meydana getirdiği mühim değişmesi de göstermektedir. Buradan itibaren, uygun olduğu yerlerde, bu çalışmada geçen milattan sonraki asırlara ait Yunanca malzeme tek aksan işareti gösterildiği ve solukluların gösterilmediği çağdaş monotonik sisteme göre vurgusuz târif ekleriyle verilecektir, örn: *στην πόλι*.⁵

3. Yunanca ifadenin 'şehir' şeklinde tercümesi, Klasik Yunanca *εἰς τὴν πόλιν* biçimi için tamamen doğru olmasına rağmen, Orta Çağ Yunancasından türeyen biçim için iki sebepten ötürü yetersizdir.

İlk olarak elimizde Romanus Nicephorus'a ait *τὴν πόλι(ν)* ifadesinin yalın şekli olan *ἡ πόλις* biçiminin, Yunanlar tarafından o tarihlerde umumiyetle bütün şehirler için kullandıkları Venedik dilinden ödünçleme (Prof. R. D. Milns, kiş. Grş.) (*το)κάστρον* gibi değil de, yalnızca *Konstantinopolis*'e atfen kullanıldığı yönündeki görüş mevcuttur. Hesseling'e (1890: 191), Oberhummer'e (1900: 965) ve Georgacas'a (1947: 358) göre, *ἡ πόλις* biçiminin bu şekilde kullanılması M.S. 400'lerde görülmektedir. Bizanslı yazarlar arasında yaygın olan bu biçim, günümüzde bile Yunanca konuşan insanlar için bilindik bir ifadedir (Prof. R. D. Milns, kiş. grş.).

Doğrusu, böylesine bir kullanım sadece *Konstantinopolis* ile sınırlı değildir. Georgagas (1947: 361), belirli bir şehirden veya kasabadan bahsetmede kullanılan muhtemelen Yunanca eskimiş bir epitet veya belirtici cins isim [*apellative*] olan *πόλις*'i ve hatta bu epitetin arkaik *πτόλις*⁶ varyantını içeren *Konstantinopolis*'e işaret etmede kullanılan biçimin yanı sıra, her ikisi de 'Köy' anlamına gelen *Κώμη* ile ilgili 7 örneğe ve *Χοριό(ν)* ile ilgili 23 örneğe ek olarak 8 başka örnek daha vermektedir.⁷ Bu 8 örneğin içinde Atina'daki Akropolis, Nil çatal ağzındaki İskenderiye ve daha dikkat çekici bir örnek olarak Girit'te *Ἀργυρόπολις* biçiminden başlayıp değişmelere uğrayarak tarih boyunca *-πολις* ile biten birçok ismi olmuş ve sonunda Yeni Yunancada *Kons-*

5 Krş. Yeni Yunanca monotonik örnekler: *εκφράζω τὴν ευγνωμοσύνη μου* 'şükranlarımı sunarım', *να πάρουν μέρος στὴ μάχη* 'savaşa katılmak', *ανήκει στὴν εφεδρεία ἢ τὸν ἐφεδρὸ* 'yedek birliklere veya yedek askerlere ait' (Varmazi 1985: 319).

6 Örn. *Πτόλις*, Mantinea'nın eski adıdır (*age*.).

7 Georgacas (*age*.) şehir adı olarak kullanılmış *το Πόλιον* ve *το Πόλιν* 'küçük şehir' vs. gibi *πόλις*'ten türeyen biçimlerden de bahsetmektedir. Ancak bunlar bu çalışmanın ilgi alanından uzaktır.

tantinopolis için de kullanılan biçim olan η *Πόλι* hâline gelmiş bir taşra şehri bulunmaktadır. Bu biçimin tamlayanı [*genitif*] olan *της Πόλις*, 1299 tarihli bir Yunan-Latin anlaşma metninde yer almakta ve Latince metnindeki *Stinboli* biçimiyle eşleşmektedir. Şehir 1868–1878’de *Tür*.⁸ *köy* ‘köy’ ögesinin sona getirildiği “Türkçe *Stambólköy* adıyla” bilinmektedir (*age*. 359 ve dev. ve dn. 80). Bu durumda, *Konstantin* isminin bu şehrin adına ait her iki biçimin oluşmasında nasıl bir etkisinin bulunduğunu görebilmek zordur.

Bu bilgilerden hareketle, Yunanların genel olarak ticaret ve haberleşmede mahallî bir toplanma merkezinden bahsetmede gerçek isim olarak ‘şehir’ ve ‘köy’ anlamlarındaki epitetleri kullanmadıklarına yönelik yok denecek kadar az şüphe vardır. Çevre ve şartları bilmenin çoğu durumda Doğu Roma payitahtının ismindeki *Πόλι(ς)* biçimine olan mahallî atfı kesin surette ayırt edebilmede yeterli olacağı da açıktır. Sonuç olarak, *Konstantinopolis* şehrinin isimlerinden biri olarak Georgacas’ın kelimeyi baş harfi büyük *Πόλι(ς)* şeklinde yazma itiyadında bulunması veya Hesseling’in (1890: 193) *στην πόλι(v)* ~ *στην Πόλι(v)* ifadesini İngilizcedeki ‘Constantinople’ biçimiyle Fransızcaya tercümesi hakkında bizim de yok denecek kadar az şüphelerimiz vardır.

Rahn’ın ‘(özel bir yer)+e’ ifadesinin kendi başına bir yer adı oluşturmasının muhtemel olmadığı yönündeki görüşü sonrası başlayan şehrin adıyla ilgili dikkat çekmek istediğimiz ikinci semantik tartışma, Hesseling (1890: 195; Georgeas <1947: 367> da buradan atıfla konuya değinir) tarafından da neredeyse yüz yıl öncesinden “*Cet usage me paraît sans example et rien ne la justifie: aller dans un endroit est une circonstance purement forfuite; y séjourner est un fait constant*” sözleriyle dikkate alınmıştır. Yaklaşımı Georgeas (*agy.*) tarafından da benimsenen Hesseling (*agy.*), Klasik-sonrası Yunanca *εἰς* edatının (ve bu edatın Halk Yunancasına mahsus türemiş $\sigma\epsilon^9$ / σ - biçimini de kastederek) sadece ‘+E’ varış durumunu ifade etmediğini, ayrıca bulunma ve içindelik durumlarını da ‘+dA’ “*dès une époque relativement ancienne*” kapsadığını işaret edip bu edatın anlamında düzeltme veya genişletme yapmıştır. Aslında bu edat Yeni Ahit’e kadar gitmektedir (Browning 1969: 42). Hesseling (*agy.*) Almanca *Amsteg* ve *Ambach* gibi başka dillerde bulunma yapılarının yer adları olarak kullanıldığı birçok eş değer örnek sunmuştur. Ancak bu örneklerden en dikkat çekicisi ve konumuzun ilgi alanında olanı *Im Dærfl* (= Küçükköy’de) örneğidir.¹⁰

8 Kullanılan kısaltmalar: Ar. = Arapça, Erm. = Ermenice, Bulg. = (Slav.) Bulgarca, Yun. = Yunanca, İt. = İtalyanca, Lat. = Latince, Osm. = Osmanlı Türkçesi, P. = Proto, Fars. = Farsça, İsp. = İspanyolca, Tür. = Türkçe.

9 Eski $\sigma\epsilon$ yazımı, monotonik sistemde aksansız da yazılır.

10 Hiçbiri Hesseling’in *Im Dærfl* örneği kadar dikkat çekici olmasa da, Georgacas (*agy.*), benzer başka örnek isimler de vermektedir.

Bu yüzden Yunancada benzer yapılarla oluşturulmuş benzer isimler olması gerektiğini söylemenin bir manası yoktur. Aslına bakılırsa, bir sonraki kısımda da görüleceği üzere, Yunancada bunun bol miktarda örneği bulunmaktadır.

4. Yukarıda kısmen bahsedilen Yunanca halk dilindeki bir yer adından bahsetmede $X'+E$ gibi bir yapının kullanılmasının “anlamsız” ve duyulmadık bir şey olduğu düşüncesi, hem Bourne (1887: 81 ve dev.) hem de Hesseling (1890: 195 ve dev.) tarafından benzer şekilde oluşturulmuş Yunanca malzemeye dair listelerin derlenmesi neticesinde yaklaşık bir asır önce asılsız çıkarılmıştır. Aşağıda her bir ögenin nereden geldiği gösterildiği üzere bu listelerdeki malzemenin, bir yer adı veya epitetin ‘σε/σ- (+tanımlık) + bel. hâli’ şeklinden oluşmuş sözlü edebiyat ifadelerine dayandığı aşikârdır. Bunlardan ikisine 1422’de Yunanistan’ı ziyaret eden (Hesseling 1890: 191) Cristopher Bondelmonte (Boundelmonte diye de yazılır) tarafından tek tek derlenmiş bir listede rastlanmaktadır. Bu iki örnek (ayraç içinde monotonik kaynak ismiyle veya belirtme hâlindeki epitet biçimiyle) *Stanco* (*Κώ(v)*) ve *Stalimene – Stalimini* s. 196 – (*Αήμνο(v)*)’dur. Bourne ve Hesseling’in listelerinde çokça bulunan öbür örnekler, *Setines ~ Satine ~ Astines* (*Αθήνα(ς)*), *Isnicmid* (*Νικομήδεια(v)*), *Sam(p)son* (*Αμισον*), *Standia ~ Estanti* (*Δία(v)*) biçimleridir. Bunlara ek olarak Hesseling, *Estevès* (*Θήβας*), *Stampalia* (*Στα παλία*), *Sdiles* (*Δήλο(v)*) ve *Isnik* (*Νίκαια(v)*) örneklerini getirirken, Bourne ise *Tzembela* (*άμπελα* ‘asmalar; üzüm bağları’), *Tzecampon* (*κάμπον* ‘deniz canavarı’) ve az güvenilirliği olan *Tzitana ~ Sitana* (*Itanus*), *Setea* (*Etea*), *Tzerapetna* (*Hierapytna*) ve *Satalia* (*Attalia*) örneklerini getirmiştir. Yunanca ve Yunanca olmayan kaynaklarda karşımıza çıkan *Stanco* biçimine ve yukarıda geçen yabancı kaynaklı olduğu aşikâr biçimlere ek olarak, Hesseling (*agy.*) daha da Yunancanın içinden gelen *Στοράκιον* örneğini vermektedir. Görüldüğü üzere bütün bu adlandırmaların kademeli olarak *Konstantin* isminin bir şekilde kısaltılmasından ileri geldiğini iddia etmek makul bir yaklaşım değildir.

Bu türden adlandırmaların Yunanlardan çok yabancılar tarafından öne sürülmesi ilgi çekici bir durum ortaya çıkartmakta ve ifadenin anlaşılmazlığındaki gerçeklik de buna eklendiğinde semantik kökenle ilgili sorunları da açık uçlu bırakmaktadır. Haritaların ve yön işaretlerinin günümüzdeki gibi bol ve kesinlik derecesi yüksek olmadığı eski zamanlarda, bir seyyah niyetine veya ilgisine, Yunanca konuşulan “bir yer+ E ” en iyi nasıl ulaşılabileceği hakkında edindiği bilgilere hatıratlarında yer vermiş ve böylesine “bir yer, + E ” anlamında kullanılmış *στην ~ στον* ifadesini içeren varılacak yerin adına yönelik cevapları açıkça ortaya çıkarmış olabilir. Belki de bu durumun neticesinde, her ne kadar ‘in die Stadt’ biçimi daha gerçekçi bir yorumla ‘(so kommt man) nach Konstantinopel’ karşılığına gelse de, Moravcsik (1976: 12) gelenekleş-

miş *İstanbul* etimonunu ‘in der Stadt’ ya da ‘in die Stadt’ biçiminde yorumlamak ve her iki anlamı da dikkate almak zorunda kalmıştır. Öbür taraftan, yabancılar tarafından ne kadar çok kanıt sunulursa, eğer gerçekte doğruysa, bu ifadelerin Yunan konuşma dilindeki eş değerleriyle o kadar çok örtüşmesi gerekliliği doğar ve dolayısıyla yazım konusunda genel olarak kaçınımlar ortaya çıkar. Buna örnek olarak Hesseling’in (1890: 191 ve dev.) Yunanca *στην πόλιν* ~ *σταν πόλιν* ifadelerinden hiçbirini DuCange’dan önce ortaya çıkaramaması gösterilebilir.

Yukarıdaki listelerde adı geçen biçimleri ses dizimi bakımından ele aldığımızda, her iki dilin de kelime başında ya *st-* formunu (Es. Fr., bk. Ewert 1943: 91) ya da genel olarak Türkçenin ön ses kümelerini [*anlaut clusters*] kabul etmemesi dikkate alındığında, kelime başı ünlülerin Eski Fransızcada sadece *Estèves*’te ve Türkçede *Isnicmid* (şimdiki *İzmit*, *Μήδεια* biçiminden kısaltma – Room 1994: 379) ve *Isnik* (şimdiki *İznik*) biçimlerinde görülmesi kayda değerdir. Türkçe örneklere *Isparta* (*Βάρπδα* krş. is. *Βάρπις* – Symeonidis 1976: 103) ve Türkçede *Stanco*’dan türetilmiş *İstanköy* (adanın Yunanca isminin Türkçe *köy* ‘köy’ kelimesiyle değişmesi) biçimleri de eklenebilir. Bütün bu biçimler bu yüzden açıkça bir ön ses türemesi olduğunu göstermekte ve tıpkı listenin geri kalanındaki biçimlerde olduğu gibi, edebî dildeki *είς* edatının varlığıyla ilgili bir kanıt sunmamaktadır. Bu son görüş şüphesiz Symeonidis tarafından (agy.) yeterli bir kanıttan yoksun olmasına karşın oldukça doğru bir şekilde bu gruba dâhil edilmiş *İzmir* (*Σμόρρη*) için de geçerlidir. Sonuç olarak, Hesseling’in (1890: 195) de atıf yaptığı Leake’nin (1814: 52) okumayla ilgili “halk dilinde σ- olan *είς* edatıyla belirtme hâl eki almış yer adlarını ifade etmedeki Yunan geleneği ve *τον* veya *την* nesnesi; bu yüzden nesneden sonra gelen π, κ, τ seslerinin *b, g, d* özelliği olur” şeklindeki altı çizili görüşü üzerinde bazı düzeltmeler yapmak gerekmektedir.

Hesseling’in çıkarımı doğruysa, *Stampalia* kelimesindeki genizsilik ya isimlerin belirtme hâlli teklik biçiminde son genizsi sesin düşmesini takiben etimonun tekil olarak Yunancada yeniden yorumlanmasından (krş. önceki çokluk *Αθήναι* biçiminin Yeni Yunancada teklik *Αθήνα* biçimiyle yeniden yorumlanması ve Böotyia’daki *Thebe(s)* isminin teklik ~ çokluk ~ teklik şeklinde uğradığı dalgalı değişme: Epik Yun. bel. hâli tek. *Θήβης* – yönl. hâli [*allative*] çoğ. *Θήβασδε*, Klasik Yun. çok. *Θήβαι*, Modern Yun. tek. *Θήβα*) ya da *Sta.*+ genizsi ses içeren başka biçimlerden benzer aktarmalardan kaynaklanmaktadır. Öbür biçimlerde *Sta(n/m)-* genel olarak Orta Yunanca *στην* biçiminden türemiş olmalıdır. Vardığımız bu sonuç itibarıyla bunun nasıl ortaya çıkmış olabileceğini incelemek artık uygun düşmektedir.

5. Yunanca *σπην* biçiminin nasıl *İstanbul* kelimesini ve benzer birçok başka yer adını ortaya çıkardığı sorusu klasik etimoloji savunucuları ve muhalifleri tarafından günümüze değin tartışılmalıdır. İlk olarak, bu biçim Yeni Yunanca dil bilgisinde vs. tavsiye edilen telaffuz olsa bile, Yunanca konuşulan her yerde *σπην* kelimesinin telaffuzunun yalnızca *stin* olduğu yönündeki geçmişten gelen yanlışlığı bertaraf etmek gerekmektedir.

Buradaki hata hiç kuşkusuz kelimeyle ilgili klasik etimoloji anlayışını reddetmek uğruna *σπην* kelimesinin burada *stin* olarak ele alındığını kastederek *Konstantinopolis* kelimesinde telaffuzun “yota”laştığı [*itacistic*] fikrini açıkça öne süren Rosen (1885) ile başlamıştır. Elimizde *Istimboli*¹¹ kelimesinin Yunanca kesin telaffuzuyla ilgili 1426’da Bavyera’lı seyyah Schiltberger tarafından (Bourne 1887: 80; Hesselning 1890: 192)¹², muhtemelen şehrin içindeki konuşma dilinden, kayıt altına alınmış veri olduğuna göre, şüphesiz bu durum aslında Halk Yunancasına özgü *εἰς τήν Πόλιν(ν)* ifadesinin özleştirmeci “yota”cılıktan hareketle yazı diline göre ‘düzeltmiş’ hâlini gösteriyor olabilir.¹³

11 Leake (yukarıda § 4) tarafından da değinilen yazı dilindeki <np>’nin konuşma dilinde [mp] şeklinde gösterilmesi konusunun Türkçedeki durumuyla ilgili açıklama yapmaya gerek yoktur. Browning’in (1969: 33 ve dev.) *b, d, g* seslerinin Koine Yunan dilindeki ve Yeni Yunancadaki durumuna yönelik yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda, Yunancadaki [np]/[mp] > [mb], [nt] > [nd], [nk]/[ŋk] > [ŋg] benzeşme kaidelerinin M.S. 2’nci yüzyıla kadar uzandığını söylemek mümkündür.

12 Bu bilim adamlarının her ikisi de Schiltberger’in seyahatlerinin Langmantel (1885: 45) tarafından büyük itina ile derlenen eserin ilgili şu kısımdan atıf yapmıştır: “Constantinopel hayssen die Chrichen Istamboli und die Thürcken hayssends Stambol”. Kafa karıştırıcı derecede hatalar sarmalı içinde Rahn (*agy.*), Schiltberger’in 15’inci yüzyıl Yunancası olarak verdiği bir kaydı 14’üncü yüzyılın sonlarına ait Osmanlıca bir telaffuz olarak göstermiştir. Bunu yaparken Rahn, kaynak olarak tam harf çevirisi *stnbwl* olan Erken Osmanlı ve Selçuklu Türkçesi استنبول kelimesine ait telaffuzun aksi teyit edilmemiş çeviri yazı biçimlerinden bir tanesi için dayanak olması amacıyla Schiltberger’in Yunanca biçimini (belki de hatalı) kullanan İnalçık’ı (1978: 224) göstermektedir. Ayrıca İnalçık, Langmantel’in edisyonundan doğru tarihle birlikte ilgili kısmın verildiği “Pauly–Wissowa, *bk. altında* Constantinopolis Oberhummer”i, yani Oberhummer’i (1900: 967) güvenilir kabul ederek alıntılanmasına rağmen tarihi hatalı vermiş ve maalesef “İstamboli” ismini yanlış telaffuzla göstermiştir. İnalçık kelimenin doğru biçimi olan *Istimboli*’yi ise nereden aldığı belirtmemiştir. Bütün bu kargaşaya ek olarak, Bourne (1887: 80) Schiltberger’in editörünün ismini “Langmentel” olarak vermektedir.

13 Bu kanı, Schiltberger’in bir başpiskoposun evinde üç ay kadar yaşadığına (Langmantel 1885: 47) dikkat çeken Hesselning’in (1890: 193 dn. 2) ifadesine ve yine Hesselning’in Schiltberger tarafından yapılan Yunanca kelimelerin çeviri yazılarında çok az hata içerdiği, yani misafir edildiği ihtişamlı malikâne bir yabancıya zaten aktarılamayacak Halk Yunancasına ait ‘izlerin’ muhtemelen hiç olmadığı yönünde verdiği bilgilere dayanmaktadır. Yunanca *προσφορά* ‘Aşai Rabbani ayini ekmeği’ için “prossvora” (Langmantel 1885: 48) telaffuzunun gösterilmesi elbette Schiltberger’in Yunanca kelimeleri doğru duymada az da olsa bazı sorunları olduğu izlenimini vermektedir; krş. Hesselning’in (1890: 191 ve dev.) DuCange’den önce (yukarıda §4) Yunanca *σπην πόλιν* veya *σταν πόλιν* ifadesine dair her-

Ancak yukarıda ortak Yunancada *η Πόλις* ‘Konstantinopolis’ kullanımına yönelik verilen bulgu, Halk Yunancasına ait *στην Πόλι* ifadesinin sadece bu şehirde değil, Yunancanın konuşulduğu her yerde kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Sonuç olarak seyyahların “yota”laşmış *stin* biçiminin yanı sıra, “eta”laşmış (*etacistic*) *sten* biçimini ve hatta, Koine dile ait olmayıp varlığını sürdürmüş neredeyse yegâne lehçe olan ve İtalya’daki bazı Yunan lehçelerinde olduğu gibi, sadece Attika/İyonya lehçesinde Koine *ē* sesine dönüşmüş, sonraki Koine evresinde ise (“yota”laşmış) *i* ~ (“eta”laşmış) *e* sesine evrilmiş Eski Yunanca *ā* sesinin özelliğini koruyan Lakonya / Tsakonya Yunancasına ait *stan* biçimini duyma imkânları olmuştur (Browning 1969: 123).

1922/23’e kadar “eta”laşma Anadolu’da yaşayan birçok Yunan lehçesinin tipik özelliği olduğu için ve Tsakonya lehçesi Marmara Denizi’nin güney kıyılarında aynı tarihlere kadar kullanılmış olduğu için (Browning 1969: 122 ve dev.) önceki yüzyıllarda Türklerin ve Anadolu’ya gelmiş öbür milletlerin Yunanca yer adlarıyla ilgili bu telaffuz özelliklerini işitmiş olmaları çok muhtemeldir.

Aslında Türklerin az tercih edilen Yunanca bu telaffuz özelliklerine aşina olduklarına kanıt olarak Türkçedeki Yunancadan ödünçleme kelimeler gösterilebilir.

Bu yüzden, Pontos Rumcasında <η> yerine kullanılan /e/ sesi Türk lehçelerinden alınma altı çizili *anehder*¹⁴ ~ *enetter* ‘anahtar’ (Pont. *ανοιχτέρι*, Yeni Yun. *ανοιχτήρι* ‘anahtar’), *defne* ~ *tefne* ‘defne’ (Pont. *δάφνε*, Yeni Yun. *δάφνη* ‘defne’) kelimelerinde ve başkaca örneklerde (Symeonides 1976: 74) görülmektedir. Yunanca /i/ ve /a/ seslerinin karşılığı olan Türkçe öğelerdeki *e* sesiyle ilgili öbür örneklerin ses uyumu sonucu ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Benzer olarak:

Tsakonya lehçesindeki Attika/İyonya özellikleri taşımayan *ā* sesinden evrilme *a* sesi Türkçede *artukal* ‘mısır ekmeği pişirmede kullanılan tahta kürek’ < **αρτόκαλον* < *ἄρτος* ‘ekmek’ + *κᾶλον* ‘fırına somun koymak için kullanılan tahta kürek’, *Tür. andatika* ‘açık mor meyveleri olan karayemiş’, *hamdakuka* ‘böğürtlen’ < **αχαντόφουκά* < *ἀχάντιν*- (= *ἀκάνθιν* ‘diken’) + *φούκα* (= *φύσκη* ‘kabartı vs.’, ayrıca krş. *αχαντίτζα* ‘böğürtlen’, *φούσκα* ‘böğürtlen’) (Tzitzilis 1987: 156 ve dev.) ve *Tür. anahtar* ‘anahtar’ < *ανοιχτάρι* (= Yeni Yun. *ανοιχτήρι* ‘anahtar’ – *yukarıdaki gibi*) (Meyer 1893: 14) şeklindedir.

hangi bir yazılı kayıt bulamaması.

14 Kaynaklarımızdaki *x* ve *ç* sesleri Türkçe verilerle uyumlu olması amacıyla genel Türk imlasındaki *h* sesiyle karşılanmıştır. Bunu yaparken kabul ettiğimiz ilke Ockham’ın meşhur ‘gerekmedikçe çeviri yazı biçimlerin sayısını artırmamak gerekir’ ifadesidir.

Kuşkusuz müstakilen Meyer (*age.*) ve hayranlıkla Georgacas (1947: 367 dn. 123) tarafından takip edilen Hesseling'in (1890: 193) bu meseleyi ele alırken “Dor” (yani Tsakonya) etkisi olduğu ihtimalini göz ardı etmesinin sebebi, Hesseling'in bu konuyu çalıştığı yıllarda ve hatta daha da sonrasında Koine haricinde herhangi bir Yunan lehçesinin antik devri aşmış olabileceği fikrinin tartışmaya oldukça açık bir konu olması ve Tsakonya - Lakonya lehçeleri arasında bir ilişki olduğunu göstermeye çalışan aşırı teşebbüsler yüzünden bu ihtimale itibar edilmemesidir.¹⁵ Dahası, Hesseling (1906) bu görüşü inkâr edenlerin başında gelmektedir.¹⁶

Kelimenin etimolojisiyle ilgili teamülden gelen görüşe muhalif olan Hansack'ın (2008: 91) Yunanca *-tinbol* biçiminin sadece Türkçe *-tinbul* biçimini vereceği şeklindeki sıra dışı görüşü, baştan sona yanlış olduğu için kolaylıkla ele alınabilecek bir görüştür. Eğer *-tin-* hecesindeki ünlü dar ünlü olarak kalmış olsaydı, bunun modern dildeki görüntüsü bugün muhtemelen **İstinbul* ve hatta **İstinbul* olurdu. Aslına bakılırsa **İstinbul* biçimi sadece, kendi telaffuzunun Anadolu Türklerinin (tutarlı uyumluluğu olan) telaffuz biçimlerinden farklı olduğunu gösterme arzusundaki ya Türkçe konuşan bir Rumun ya da bir Osmanlı Türkünün içtimai bir dil belirtisi olarak var olmuş olabilir. Her iki durum toplum bilimine göre mümkün olmasına rağmen dil bilimi bakımından esassızdır ve böylesine sıra dışı bir sonucun muhtemel tek varsayım olduğu iddiasında bulunmak da manasızdır.

15 Bazı araştırmaların geçmişine dair kısa değerlendirmelerle birlikte, bu görüş Scutt'un (1912–13: her bir öge için gösterilmiş ilgili sayfalar) derlediği şu eserlerde geçen kanaatlerinden ortaya çıkmıştır: Villoison (1788: 49–50; “lehçe üzerine ilk önemli bilgi”, s. 140); Thiersch (1832; “sesleri kayıt altına alma kulağa oldukça yanıltıcı gelmektedir ve bu yolla yapılan fonolojik açıklamalar hayal ürünüdür”, s. 140); Leake (1967 [1846]: 298–340; “fonetik ve gramer üzerine bazı hatalı bilgiler”, s. 140); Oikonomou (1846; “telaffuz gösterimleri oldukça hatalı olsa da filolojik olarak değersiz ancak sözlük ve metinler açısından faydalıdır”, s. 141); Deville (1866; “iyi bir haritayla sunulmuş mükemmel bir tarihî ve topografik giriş, 374 eserden seçilmiş etimolojik bir çalışma, fonetik ve morfoloji incelemesi [...] zayıf kalan kısmı fonetik”); Deffner (1881; “daha çok Tsakonya ve eski Tsakonya Yunancasının kimliğini ispatlamaya çalışmakla ilgilenmiş ... ve sonuç olarak ya muhtemel olmayan ya da tamamen savunulamaz olan filolojik açıklamalara ve kesin olmayan etimolojilere ağırlık vermiştir”, s. 142); Thumb (1894; “Slav kökenli isimlerin son derece az olduğunu açıkça kanıtlamıştır”, s. 142 ve dev.) Nick Nicholas (2009) tarafından Deffner'in (1880; “zamanına göre [,] [m]akûl surette ikna edici [,] bir sonuç”) görüşü üzerine kendi yorumunu da katarak internette yayımlanmıştır; Pernot (1914; “Dor etkisi üzerine faraziyelerle mücadele etme”); Bourguet (1927; “Lakonya Yunancası ışığında Tsakonya Yunancasına ait kelimelerin bazı incelemelerini içerir”); Sarris (1956; “Tsakonyalıların Lakonya soyundan gelmeleri [ü]zerine (fazla kanıt içermez)”); Panayiotou (1993; “Yeni Lakonya lehçesinin güvenilirliği üzerine”), bunlara ek olarak Deffner'in (1874), Hermann'ın (1913–14; 1914), Thumb'ın (1914) ve Schwyzer'ın (1921) eserlerinin başlıkları.

16 Krş. Nicholas'ın (2009) bu konuyla ilgili görüşleri: “Hesseling'in Tsakonya lehçesinin içinde Avar etkisi olan melez bir dil olduğu yönündeki tartışmalı görüşü”.

Öbür taraftan geleneksel görüşün taraftarı olmuş ve görüşleri Oberhammer (1900: 967) ve Georgacas (1947: 366 ve dev.) tarafından savunularak takip edilmiş Hesseling (1890: 193 ve dev.) Yunanca *-tinbol* biçiminin Türkçedeki ünlü uyumuna göre *-tanbol* olduğunu iddia etmektedir. Bu kurgu hakkında şüphelerimiz bulunmaktadır. Meyer'in (1893: 14) "art ünlülerin komşuluğunda ödünçleme kelimelerdeki aksansız *i* ve *e* sesinin, iddiaya göre, Türkçe *a* sesini vereceği" şeklindeki görüşü /i/ sesinin gösterilmesi açısından güvenilir örneklerden mahrumdur. Zira, Meyer'in /i/ sesini içermesi mümkün malzemesi genel olarak içinde rahatlıkla Pontos /e/ sesi gibi anlaşılabilir *η* ile telaffuz edilen ilgili ses birimi barındırmaktadır. Her hâlükârda /i/ sesinin *a* sesiyle yer değiştirmesi yukarıda yapılan uyarının geçerli olmadığı iki ögenin açıklaması ve Türk dillerinde yaygın bir durum olan *a ~ i/i* değişmesinden kaynaklanıyor olabilir ve bu durum yukarıda yapılan uyarının geçerli olmadığı iki ögenin açıklaması olabilir. Örnek olarak, Tür. *anahtar* 'anahtar' < *ανοιχτάρι* /anixtári/ (yukarıda belirtildiği üzere Tsakonya lehçesine özgü /a/ = Yun. *η* ile) ve *çamavira* 'herkes küpeşteye!' < İt. *cima arriva* 'herkes küpeşteye!'. Bir denizcilik tabiri olmasına rağmen bu örneklerden ikincisi telaffuz bakımından muhtemel her türlü bozulmaya açıktır. Ayrıntılı olarak *a ~ i/i* değişmesini ele almak meseleyi oldukça alanın dışına götürecektir. Konuyu her ikisinde de önses olan örneklerle açıklamak yeterlidir: Osm. *ayalet* ~ Modern Tür. *eyalet* 'il, ülke' < Ar. *iyālet* 'il, ülke' ve ters yönlü bir değişme olarak: Osm., Modern Tür. *ibrişim* 'ipek ip' < Fars. *abrišam ~ abrišum* 'ipek'; orta ses [*inlaut*] değişmesi olarak: Tür. *anason* ~ *anisun* 'biol. anason' < Ar. *anīsūn ~ ānīsūn* 'anason' < Bizans Yun. *ánison* 'anason' < Klasik Yun. *ánnēson* 'anason' (Symeonidis 1976: 93); Tür. *arastak ~ arıstak* 'çatı' < Erm. *arastat* 'çatı' (Stachowski 1994: 194). Bütün bunlar görünüşte bir ünlü uyumu meselesi gibi görülüyorken, yukarıda verilen Türkçe değişkenlikler meselenin böyle olmadığını göstermektedir. Dahası, Meyer'in (*agy.*) kendi örneklerinden ikisi, her ne kadar şaşırtıcı olsa da, *a*, *o*, ve *u* seslerinin ön ünlülere yakın olduğunda *i* sesine evrildikleri yönündeki kendi kanısını da çürüterek *a ~ i/i* değişmesini desteklemektedir. Yani, Tür. *kalinis* 'çulluk' < Yeni Yun. *γλάρος* 'martı' ve (iddiaya göre) *ivatine* 'pelin otu (? – dikkat çekici derecede Türkçe olmadığı görülen bu örneğin Türkçe olduğuna yönelik başka bir kanıt bulamadık)' < Yun. *ἀβρότονov* 'pelin otu': Her bir örnek için gösterilen Yunanca kelimelerin ön ünlü içermediği açıkça görülmektedir. Bu yüzden, kelimenin aslındaki *tin* ve *tın* biçimleri yalnızca bir *a ~ i/i* değişmesiyle Türkçede *tan* biçimine gelmiş olabilir. Lakin buradaki bağlamda bu durum muhtemelen çok fazla güvenilemeyecek kuralsız bir durumdur.

Elbette Tsakonya lehçesinin etkisi ihtimalinin de dikkatle ele alınması gerekmektedir. Eski Dor Yunancasına ait, yani Attik/İonik olmayan, *Lemnos*

(Limni) adının zamanında *Λῆμνος* biçiminde olduğu hesaba katıldığında, bu durum adanın Koine olmayan isminin Tsakonyalılar tarafından tamamıyla Koine biçimle değiştirilmiş olabileceği anlamına geleceği için, *Stalimene* biçiminin kökeninin Tsakonya lehçesine ait olduğunu farzetmek ihtimal dışıdır. Schwyzer'in (1939: 83) listesine göre geçmişte adanın isminin dil bilimi açısından tamamen Attik olmasına rağmen, bu durum tamamen ihtimal dışıdır çünkü, kelimelerin arkaik biçimlerinin korunmasında yer adları özellikle bir sığınma noktası oluşturur. Öbür taraftan *Stalimene* biçimindeki -a- sesi kelimenin geri kalanındaki ön ünlülerin yanında olağan dışı bir görünüm arz etmektedir ve içinde bu nitelikteki a sesi olan başka biçimlerle kurduğu benzerlik bağlantıları sonucu veya başka bir a ~ i/i değişmesi sonucu ortaya çıkmış olabilir.

Eldeki bu veriler geriye sadece *Stambol* ile aynı gelişme süreçlerine uğramış sadece *Standia* vs., *Stanco* ve *Stambolköj* biçimlerini bırakmaktadır. Görünen o ki, bu biçimlerin dördü de Tsakonya Yunancasından türemiş olabilir ya da herkesçe malum *Stambol* biçimi doğal bir şekilde türemiş ve çok fazla biliniyor olmasından dolayı ön ekini öbür biçimlere aktarmıştır. Ancak bu türden adların hepsi aynı kaderi paylaşmamıştır. Bu yüzden, Meyer (agy.) *Thvos* için “yota”laşmış *İstindil* (n yerine l aykırılışması ile) biçiminin olduğundan bahsetmiştir. Sonuç olarak, meseleyle ilgili, en azından şimdilik, ön yargılı olmamak gerekmektedir.

Yukarıda varılan yargılar *Stambol* kelimesinin oluşmasında Türkçenin çok az etkisinin olduğunu veya hiç etkisinin olmadığını göstermektedir. Aslında Bourne (1887: s. 79), İnalçık (1978: 224) ve Rahn (2002: s. 30, dn. 92) gibi birçok bilim adamı, Arap seyyah el-Mesudî'nin 956–957'li yıllarda (Haywood 1975: s. 610) neşrettiği *Kitāb et-tenbīh ve'l-işrāf* (de Sacy 1810: 132) adlı eserinde seyyahın 10'uncu yy'ın ilk yarısıyla ilgili bir inceleme yazısında geçen *Stam/n* hecesinin şehrin isminde Türklerin 1071 tarihli Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'ya girişinden yüz yıl öncesinde de görüldüğü sonucuna varmışlardır. Görünürde ikna edici olsa da, bu fikir el-Mesudî'nin ne hakkında yazdığıyla ilgili aktarımdaki ince ayrıntıların yeterince anlaşılması üzerine kuruludur.

Kaynaklarımıza göre, el-Mesûdî Yunanların şehirlerden bahsetmede bir şekilde duygu yoğunluğuna göre değişkenlik gösteren iki türlü ifade kullandıklarını belirtmiştir. Yani *būlin* ve *stan būlin* (ya da Arapçada bulunmayan büyük harfleri eklemek isteyenler için *Būlin* ve *Stan Būlin*), bunlardan ikincisi iddiaya göre gurur ve hayranlık belirtir – de Sacy'nin (1810: 172; 1827: 371)¹⁷

17 el-Mesûdî'nin Arapça metnindeki biçimleri aktarmada de Sacy'de tam anlamıyla bir tutarlılık görülemez de farklılıklar bir çelişki oluşturmamaktadır. Bu yüzden (Arapça biçimlerin kesin çeviri yazımları açılı ayrıçlarla gösterilmektedir) 1810'da de Sacy *Polin* بول < b^wwl'n > ve *Stan polin* ستن بول < s^tn b^wwl'n > biçimlerini vermişken, 1827'de *polin* بول < bwl'n > ve *stanpolin*

neşrettiği Arapça metindeki ilgili kısımlarda açıkça iki kelime hâlinde yazılmıştır. Bu durum, metnin ilgili kısmının de Sacy'deki ilk tercümesinde (1810: 172) dikkate alınıp ikinci tercümesinde (1827: 370)¹⁸ dikkate alınmamış ve Oberhummer'de (1900: 967), İnalçık'da ve Rahn'da üstü kapalı kalmıştır.

El-Mesûdî'nin *būlin* ve *stan būlin* biçimlerinin kullanım alanlarına ilişkin getirdiği açıklama bize tuhaf gelmesine ve bazı yanlış anlaşılmalara yansıtmasına rağmen, *stan būlin* biçiminin çeviri yazısı ^(I)iki kelime hâlinde kendine özgü bir sunuş şekli; ^(II)Arapçada olmayan iki sessiz harfli *st-* hece başlangıcını göstermesi;¹⁹ ^(III)kuşkusuz Yunanca aksanlı/vurgulu 'omikron' *ó* harfini temsil eden (uzun) *ū* şeklindeki yazım; ^(IV)sözde 'vurgusuz' (yani boğazsız olmayan)²⁰ Arapça *t*²¹ sesini kullanması gibi birçok açıdan kayda değerdir. Bu ayrıntılar bize el-Mesudî'nin fonetik ayrımları ana dilinin Arapça olmasından kaynaklı birtakım kısıtlamaların en azından bir nebze ötesinde algılayabildiğini ve duyduğu seslerin kesin bir kaydını tutma çabası içinde olduğunu göstermektedir.

El-Mesudî'nin Konstantinopolis'e dair verdiği, eski yazarlarda geçen çeviri yazıyı günümüze uyarlayarak *quṣṭanīn-īyah'*²² –tam anlamıyla 'sıf. Konstantiniye (şehir)'– şeklinde gösterebileceğimiz, Arapça biçimdeki vurgulu *t* ile çeliştiği için, yukarıda geçen dördüncü maddedeki vurgusuz *t* sesine özellikle dikkat çekmek gerekir. Ayrıca, bu yazılış biçimi Arapça ses birimi dizge bilgisi (*phonotactics*) kuralları sonucu içindeki altı çizili *v* 'nu' harfi-

سُتْن بُولِن *stⁿ b^wlⁿ* biçimlerini vermiştir. Her ne kadar Marek Stachowski'ye danışmadan el-Mesûdî'nin neden bahsettiğini kesin olarak anlayamasak da bu türevlerin her birinden بُولِن *b^wlⁿ* ve سُتْن بُولِن *stⁿ b^wlⁿ* biçimlerini yeniden kurmada hiçbir tereddütümüz yoktur.

18 Wehr/Cowan (1971: 29, *innāma*) ve Wright (1967, 1: 285^B, 2: 254^B, 335^B) arasında da olan Ar. *'innamā* kelimesiyle ilgili aynı belirsizliği ortaya çıkaran bir durum olarak, *wa-'innamā (a)l-'arabu ta'biru 'an-hā bi-quṣṭanīnīyatīn* cümlesinin 1810'daki "ce sont les Arabes qui lui donnent ce nomme [Constantinople]" (daha çok Araplar buraya "Konstantiniye" der) tercümesi 1827'de "il n'y a que les Arabes qui ..." vs. (sadece Araplar der ...) şeklinde bir değişikliğe uğramıştır.

19 Yani, öge tek başına kullanıldığında daha basit bir kelime başlangıcı hecesi eklenmesi ve (*qālū* 'derler' kelimesindeki geniş zaman anlamı katan *-ū* harfi gibi) bağlantılı konuşmalarda sonraki kelimeyle hece sonu ünlüsü yardımıyla bağlantı kurulması değişikliklerini gösteren hemze-yi vasılsız yazılış.

20 Aşağıda incelenen ünlülerle ilgili ses olayı, el-Mesûdî'nin zamanında Arapçadaki vurgulu ünsüzlerdeki boğazsılaşmanın çoklukla gırtlaksılaşmanın yerini aldığını ve genel olarak ya da artarak Proto-Semitik ses olayının yeniden kurulduğunu göstermektedir.

21 Bununla birlikte, *būlin* biçimindeki *b-* harfi hakkında fazla yorum getirememekteyiz. Bunun sebebi, Arapçada *p* harfinin kullanımına yönelik 11'inci yüzyıl öncesine ait bir kayıt bulunmayışı ve *p* harfinin, Farsların kendi yazınlarını Arap harfleriyle kayıt altında tutabilmek için icat ettikleri bir harf olmasıdır. (Oranskij 1960: 263)

22 Burada *h'* harfiyle, ismin veya sıfatın kurulu bir hâlde olduğu, yani hemen ardından gelen ekle veya genitifle kullanıldığı veya kelimenin klasik dildeki tam telaffuzunun verildiği, [h] olarak gösterilen kelime sonu işaretini veya [t] ile yer değiştiren sıfır biçimi kastetmekteyiz.

nin kaybolduğu *Κωνσταντίνου* 'Konstantin'in' biçiminin basit bir gösterimi olarak yorumlanabilir. Ancak, Georgacas'ın (1947: 357) gösterdiği benzer *Κωσταντινούπολις* ("3'üncü ve 4'üncü yüzyıllara ait yazıtlarda ve papirüslerde") ve *Κωσταντινόπολις* biçimleriyle birlikte varoluş zamanı çok eski tarihlere tekabül eden bu biçimin günlük dile özgü ilk hecesi genizsileşmemiş *Κωσταντίνου* biçiminin tam bir taklidi olması çok daha muhtemeldir.²³

Bir bakıma el-Mesûdî'nin *qustanīnīyah'* biçimi, buradaki vurgusuz sesler Arapçada çok az soluklu olduğu için, Avrupa dillerindeki soluksuz ötümsüz kapantılı *t*, *k* seslerinin Arapça vurgulu *t*, *q* sesleriyle gösterilmesi geleneğini en açık şekilde göstermektedir.²⁴ Peki el-Mesûdî *stan* biçimini yazarken neden bu gelenekten ayrılmıştır? Bunun cevabı el-Mesûdî'nin *stan* ve *stan-* şeklinde kayıt altına aldığı hecelerde iki farklı ses işitmiş olması ihtimalidir. Modern Arap yazı dilinde hâlâ standart olan ve Proto-Semitik dil için yeniden kurulabilir üç yollu /a i u/ ses karşıtlığı bağlamında, *stan* biçimindeki /a/ sesi [a]-[æ]-[ε]-[ə] aralığında bulunmaktayken, *qustanīnīyah'* kelimesinde geçen *-stan-* biçimindeki /a/ sesinin [a]-[p] aralığında bulunduğu açıktır.²⁵ Arapça konuşanlar arasında *stan* biçiminin telaffuzuna benzer böyle bir biçimin kullanılmış olduğu bilgisini teyit eden bir başka kullanım ise Rahn (2002: 32 dn. 101, ayrıca bk. s. 30 dn. 92) tarafından atıfta bulunulan 1398 tarihli bir yayinevi ambleminde geçen kelimenin son hecesindeki çift ünlünün 12'nci yüzyıl sonrasında (Jensen 1959: 8) görülen /o/ ile gösterildiği Ermenice Մսթաբաւ *Stəmbawl* {yani harekeli [ə]- ile [(ə)stəmbol]}²⁶ biçimidir.

23 Aslında [ns] dizisi, bir ara sesin iç ses düşmesine (*syncope*) uğraması sonucu Homer'de görülmesine rağmen, genizselliğini çok öncesinden kaybetmiştir (Rix 1976: 67 ve dev., 79) ve ne Attik/İonik ne de Koine Yunancasının ses birimi dizgesinin bilinen bir parçasıdır. O zamanlardan sonra Yeni Yunancada bitişik ötümsüz sızıcı öncesindeki konuma gelerek yaygınlaşmaya başlayan bu dizi çok eski zamanlara rastlayan bir soluklu kapantı kullanımından türemiştir. (Thumb 1964: 24)

24 Aslında bu mesele Yunanca Tevratı ve Yeni Ahit çalışmaları tarafından iyi bilinen bir meseledir, örnek olarak: İbranice *qáyin*, *tébah* = Yun. *Κάιν*, *Τάβελ* (metinde aynen) (Yaratılış 4:5; 22:24) ve Süryanice *iyshōq*, *yōhūšōpōt* = Yun. *Ισαακ*, *Ιωσαφατ* (Matta 1:2,8). Ancak Yunanların kendileri için Semitik bir alfabe benimsediklerinde, eş değerliliklerin sağlanmasında ilginç bir çelişki doğuracak şekilde Yunancada vurgusuz ötümsüz kapantılar gösterilir, örnek olarak: İbranice *kná'an*, *tūbal* = Yun. *Χανάαν*, *Θοβέλ* (metinde aynen) (Yaratılış 12:5; 4:22) ve Süryanice *iōmōr*, ('a"tto ") *kna'nōytō* = Yun. *Θαμαρ*, (*γυνή*) *Χαβαναία* (metinde aynen) (Kenanlı [kadın]) (Matta 1:3; 15:22).

25 Az Arapça bilen veya hiç bilmeyenler bile Arapçadaki belirli tanımlığı göstermede kullanılan *el-/al-* değişkenliğini ve *moslem*, *Koran*, *Mohammed* (genel olarak Anglofonlar **Mahommed* şeklinde yazılmış gibi telaffuz ederler, krş. İt. *Maometto*) gibi eski telaffuz biçimlerini ve günümüzde daha çok *Muslim*, (ve daha çok) *Qur'an*, *Muhammad* olan biçimleri bilirler.

26 Yazılı Ermenicedeki önses hışırtılı ünsüz+kapantı kümeleri, hemen ardından ünlü bir hece sonu sesi geldiği durumlar hariç, konuşma dilinde neredeyse 1500 yıldan fazladır görülme-

Bu yüzden, el-Mesûdî'nin duyduğu biçimin Yunanca “eta”laşmış *σεν Πόλις* biçimi olduğu kanaatine varmaktayız.

el-Mesûdî'nin *stan būlin* biçimindeki *stan* = *σεν* kelimesi, bu coğrafya hakkında Arapça yazılar yazmış bir seyyah olarak bildiğimiz ve Konstantinopolis'in iki kısmından birinin telaffuzunu aşağıda verildiği üzere çok dikkat çekici bir şekilde tarif etmiş Berberî İbni Battûta tarafından benzer bir şekilde yaklaşık dörtyüz yıl sonrasında görünüşte aynı isim olarak kayıt altına alınmış (yani 1325–1349 arasında) biçimle çelişmektedir (Arapça metin için bk. Defréremy/Sanguinetti 1854: 431 ve dev.):

اصطبول بفتح الهمزة واسكان الصاد وفتح الطاء المهملتين وسكون
ولام الباء الموحدة وووا مدّ النون وضّم

tam çeviri yazısı:

'ştnbwl bfṭh 'lhmzh' w'sk'n 'lş'd wfṭh 'ḷṭā? 'lmhmltyn wskwn
'lnwn wdm^m 'lbā? 'lmwḥdh' ww'w md^d wl'm,

tercümesi:

“içindeki iki ünsüzün de noktasız olduğu [yani, buradaki *ş* ve *ṭ* ünsüzlerini Arap imlasındaki benzerleri olan, sırasıyla, *ḡ* ve *ḡ*'dan ayırmak için –MS, RW] *ʔ*'dan sonra gelen /a/ ve *ş*'dan sonra gelen sıfır biçim ve *ṭ*'dan sonra gelen /a/, *n*'den sonra sıfır biçim ve tek noktalı *b*'den sonra /u/ [yani, iki noktalı *y* harfi değil –MS, RW] ve uzatılmış *w* [yani, /u/’nun /ū/’ya dönüşmesi –MS, RW] ve *l* ile kurulmuş *ʔstnbwl* biçimi”,

kısacası, bu isim *ʔaştanbul* olarak okunmalıdır.²⁷ Vurgulu ünsüzler bir kez daha Arapçadaki /a/’ların [a]-[p] aralığında olduğunu ve *ū*- sesinin *o*-’dan çok, muhtemelen *u*- niteliğinde olduğunu göstermektedir.

Bir başka deyişle, Meyer’in *e > a* görüşü, yer adlarındaki vurgu konumları, ön türeme, *i ~ a* değişkenliği, kelime başında olmayan hecelerde *o*’nın *u* ile yer değiştirmesi ve başka durumlarla ilgili Türkçe kaynaklı birtakım değişiklikler sonucu yaklaşık 250 yıl kadar Türkçe ile etkileşimde kaldıktan sonra (1325~1071) el-Mesûdî’nin duyup aslına sadık kalarak kaydettiği Yunanca “eta”lı *σεν Πόλις* biçimi Türkçe *Astánbul* ~ *İstánbul* türevlerine evrilmiştir.

mektedir. (bk. Jensen 1959: 14 ve dev.)

27 İbni Battûta’nın naşirlerinin *Esthamboûl* çeviri yazısında geçen kelime başındaki *E*- sesi *şeva* (İng. *schwa*) benzeri bir ses birimsel değişkeyi (*allophone*) göstermesi için –*bizim görüşümüze göre* (bir sonraki hecede neden /a/ sesi verildiği(?) açısından) bu bağlamda sorunlu bir kullanımdır– veya ***/i/* ve asıl /a/ sesini vermesini bekledikleri bir sese denk gelmesi arzusu ile verilmiş olabilir. Bu biçimdeki *h* ise kuşkusuz genizsileşmeyi veya, gerektiğinde, vurgulu kapantının gırtlaksılığının yeniden kurulmasını teşkil eder.

Muhtemelen bu Türkçe biçimler birçok Yunana, aslı Tsakonya lehçesindeki *Stambol(i)* biçimi olması gereken ancak öz Türkçeci çevrede “Türkçe” olarak kabul gören biçimi kabul ettirdi. Ve belki de bu durum, akabinde Osmanlı şairleri arasında bu biçimin kelime başı ünlüsü olmadan (bk. aşağıda § 6.1) kullanımının daha edebî bir şekil olduğu kanısını doğurmuştur.

Aslında, yukarıda belirtilen 14’üncü yüzyılın sonlarına doğruki Ermenice *Stəmbawl* ‘[ə]stampol’ biçimiyle oldukça açık bir çelişki hâlinde olmasına rağmen, eğer Rahn (2002: 30 dn. 92) tarafından da yinelenen İnalçık’ın (1978: 224) bir 12’nci yüzyıl biçimi olan ve [(ə)stampol] olduğu düşünülen *Stampol* biçimi üzerine görüşü doğruysa, bu değişmedeki asıl kısım olan sondan bir önceki hecede meydana gelmiş $e > a$ evrilmesi neredeyse yüz yıl öncesinden meydana gelmiş olmalıdır. Aslında $e > a$ evrilmesi 1071’den çok da geç olmayan bir tarihte Türklerin Anadolu’ya özgü “eta”laşmış *σεν Πόλιν* biçimini benimsemeye başlamalarıyla meydana gelmiştir.

Türklerin 1453’teki fethi sırasında *İstanbul* isminin ortaya çıkışını anlatıyor gibi görünen birçok akla mugayir hikâyenin dışında, Rosen (*age.*) ve Hansack (2008: 91) gibi bazı bilim adamları tarafından gelenekleşmiş etimoloji ışığında itibarsızlaştırma ve çürütme amaçlarıyla birtakım hikâyeler uydurulmuş ve/veya aktarılmıştır.

6. Cevaplanmayı bekleyen birkaç tane soru bulunmaktadır.

6.1. el-Mesûdî’nin görüşünü birçok kişi mühim bir kanıt olarak görmüştür. Şöyle ki, de Sacy’nin kısmen şaşkırtıcı ve bu yüzden kelimenin aslının gösterilmesindeki bir dizi güven verici bulmadığı yabancı girişimlerden ve kısmen Arap seyyahların kayıt altına aldığı Yunanca isimlerin bozuk biçimleri hakkında daha önceden yakınmış olmasından dolayı bu görüş Hesseling (1890: 193) tarafından reddedilmiştir. Bu isimler muhtemelen, Arapça bir metinde rastlanılması güç *-ov* iyelik ekli²⁸ halk dilindeki *Κωνσταντίνου-πόλις* (§5) biçiminin iyi bir çevirisi olan –ilk ögesinin ses özellikleri verilmiş yukarıdaki *qusṭanṭīn-īy-yah’* biçimi ve kelimedeki *-īy-* sıfat eki ve *-ayh’* müennes eki *madīnah’* ‘şehir’ kelimesiyle uyumlu– el-Mesûdî’nin *مدينة قسطنطينية (بدا)* (*badaʔa*) *madīnah’ qusṭanṭīn-īy-ah’* “(o kurdu) bir Konstantiniye şehri”²⁹ biçimini içerir.

28 Elbette, de Sacy’nin (1827: 371), noktaların dikkatlice yeniden ele alınmasıyla, *بوزطيا bwz-ntiy’* ‘Bizans’ telaffuzunu tavsiye ettiği ve muhtemelen el-Mesûdî’nin fazla bilmediği bir isim olup sonuç olarak eserinden atıfta bulunduğumuz öbür biçimlere göre zihninde daha az yer tutmuş *بوريطا bwrɣt’* meselesi vardır. Benzer bütün ihtimaller de Sacy’nin aklındaki daha az tatmin edici şekilde kayıt altına alınmış öbür biçimlere denk gelmektedir.

29 *madīnah’ qusṭanṭīn-īy-ah’* biçiminin tercümelelerinden biri olan ‘Konstantiniye şehri’ ifadesi, burada değil de metnin başka bir yerinde şehrin adı olduğu iddia edilen bu kelimenin neden *wa-lā yad’ūna-hā (a)l-qusṭanṭīniyah’* ‘ve onlar [Rumlar] buraya Konstantiniye demezler’ şeklinde belirtme ekiyle gösterildiği sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

Hesseling'e (1890: 192) ait çok geniş olduğu ifade edilen yabancı gösterimler ve aynı şekilde Bourne'dan³⁰ alıntılanma çeviri yazılar şu şekildedir:

1. *Journal Asiatique* dergisinin (sayı:9, 1832) 459'uncu sayfasındaki E. Jacquet'nin bir makalesinden alınma, bizim şimdiye dek görme imkânımızın olmadığı, raporda *Esdampol* biçiminin Ermeni "Vartan" tarafından 14'üncü yüzyılın başlarında kayıt altına alındığı geçmektedir. Fakat "Vartan"ın Vardan Arevelcöi Վարդաւ Մրնէլիցի (Doğulu Vardan) olduğu ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak, Jacquet'nin *Vardan* için Batı Ermenicesi çeviri yazısıyla "Vartan" biçimini vermesi hatalıdır. Fransız bilim adamının basit "E-" harfinin kuşkusuz yukarıda ele alınan (§ 5) Ermenice "şeva" (İng. *schwa*) kelime başı sesiyle gösterdiği *Estambol* için "Estampol" çeviri yazısında da aynı hatanın olduğunu varsayabiliriz. Aslında Rahn (2002: 30 dn. 92), iddiaya göre 2'nci Mehmed'in şehrin adını İslamîleştirme çabaları sonucu 1453'te Konstantinopolis'in kaybedilmesi anısına yazılmış bir şiirdeki kelime başı "şeva"lı benzer bir Ermenice biçime atıfta bulunmaktadır: *bel. hâli, tek. quwunlûu Luunwulwunlîhû zanownn Əstampolin*³¹ – Rahn'ın çevirisine göre "den Namen *Ĕstampolis*".
2. Önceki sayfalarda ele aldığımız İbni Battûta'nın naşirlerinin yazdığı *Esthamboûl* biçimi (dn. 27).
3. Semerkant'taki İspanyol sefiri Clavijo tarafından 1403'te kayıt altına alınmış *Escomboli* biçimi. Dil yapısı kelime başı s+ünsüz yapısını telaffuz etmeye uygun olmayan başka dilden bir kişi, çağdaş İngilizcedeki *slogan, snob, sprint* ve *stand* gibi kelimeleri dahi İspanyol dilinde kelime başı [e-] sesi getirerek telaffuz eder. Clavijo'nun kaydındaki *c* harfi bir hata veya *t* harfinin yanlış okunması olarak editör tarafından zaten yeterince izah edildiğinden dolayı (Bourne 1887: 80), boğazsı bir Arapça *t* telaffuzunun bir *k* sesi olarak anlaşılmış olabileceğini iddia etmek gereksiz olur. Öbür taraftan, sondan üçüncü hecede *a* yerine *o* sesi olması, İbni Battûta'nın biçiminde olduğu gibi Arapça vurgulu ünsüzlerin yakınındaki /a/ sesinin [a]-[ɒ] şeklinde oluşmasıyla rahatlıkla açıklanabilir. Bu durum, en azından günümüzde sesi /o/ ünlüsüyümüş gibi kayıt

30 Jacquet'nin (Bourne'un belirttiği üzere, 1887:80) Orta Çağ'ın başlarında Çince Roma İmparatorluğu için kullanılan *Folin* (ayrıca *Fulin*) kelimesinin aynen *Πόλις* biçimini teşkil ettiği görüşü dikkate alınmadığı hâlde, (Oberhummer'de geçtiği üzere, 1900: 965) düşük bir ihtimalle (*Κωνσταντινο[υ]πολίτην* biçimini oluşturabilecek *Πόλις* (krş. yukarıda n. 6) biçimini teşkil etmesi muhtemel en eski Çince biçim olabilecek *Butlim* biçimini bulan (*bk. Oberhummer 1900: 967*) F. Hirth tarafından bu konu tartışmaya açılmıştır.

31 Bu biçim ve §5'teki Ermenice metindeki biçim arasındaki *pol-* hecesinde görülen *n*. *aw* = *o* yerine *n* *o* şeklindeki farklı telaffuz, muhtemelen söz konusu zamanda telaffuz bakımından çok az farklılık arz ettirmiştir.

altına almada (bununla ilgili bk., örn. Stevenson 1970:11) nispeten dil önu konumda bulunan İspanyol /a/ sesiyle karşılaştırmalı bağlamda yerince güçlü bir zıtlık oluşturabilir. Buradaki hecede /a/ sesinin bir şekilde genizsileşmesi ve orta tonlu ünlüyü “belki dudaksılaşmayla birlikte” bir şekilde yükselmiş kalın ünlüye dönüştüren alt damağın alçalması hadisesi, bu durumun daha az muhtemel bir alternatifidir. *Krş.* Fransızca eş heceli (*tautosyllabic*) <en/m> zamiri, en azından hâlâ hatırlanan şekliyle, [ã] ünlüsü, ya da hâlâ /a/ orta ünlüsünün genizsi bir biçimi gibi yazılan Lehçedeki [ɔ̃] art geniz ünlüsü (*krş.* Karaş/Madejowa 1977 tablo 1, xxiv–xxv; Puppel ve ark. 1977: 17 ve dev.).

Bu durum geriye sadece, İncalcık’ın da (*age.*) Osmanlı şiirinden atıfta bulunduğu, sadece ikincisi için kanıt sunabileceğimiz “S(i)tinbul” ve “S(i)tanbol” türevleri de bulunan *ستانبول stanbwl* biçimine işaret etmenin dışında hakkında söylenebilecek az şeyin olduğu (ayrıca yukarıda, § 5) Schiltberger’in 1426’lı yıllarda ‘...Yunanların Konstantinopolis’i *Istimbol*, Türklerin ise *Stambol* olarak adlandırdıkları...’ şeklindeki görüşünü bırakmaktadır.

Akıl dışı gördüğü bütün biçimlerle ilgili kolaylıkla açıklama getirilebildiği için, Hesseling’in bu biçimleri reddetmesinin mantık temelinden yoksun olduğu açıkça görülebilir.

6.2. Rosen (*age.*), Room (*a.g. yerlerde*) ve Rahn (*age.*) gibi *Constantinople* biçiminde bazı bozulmalar olduğu teorisini benimseyen eski bilim adamları, bu teoriye olan inançlarının yalın bir ifadesinin bütün sorunları çözmeye yeterli olacağını varsaymaktayken, Hansack (2008) en azından bir açıklama getirme girişiminde bulunmuştur. Ne var ki, bu açıklama oldukça yetersiz kalmaktadır.

İlk olarak Hansack, Rahn’ın bozulmayı tetikleyen etkenin *Konstantinopolis* isminin günlük kullanım için fazlasıyla uzun olduğu yönündeki görüşüne atıfta bulunmuştur. Görünüşe göre her iki bilim adamı da cahillik denecek derecede Yunanların birkaç yüzyıl öncesinde ve hem Anadolu’ya Türklerin gelmesi hem de bilhassa Orta Bulgarca dönemi sonrasında *Polis* kısaltmasını tercih etme eğiliminde oldukları gerçeğini göz ardı etmektedir. Hansack’ın bir ses değişmesi için kuluçka olarak gördüğü dil aşağıda ele alınacak açıklaması açısından önemlidir.

İkinci olarak Hansack, *İstanbul* biçimindeki *i-* sesinin bir ön türeme olamayacağını, çünkü “*Estampolis*” biçimindeki gibi kelime başı *E-* sesini içeren bir biçim olduğunu ifade etmektedir. Hansack bu biçime atıfta bulunup okurlarına sunmak yerine sadece verdiği ‘Belege [kanıt]’ için Rahn’a (2002: s. 30, dn. 91) yaklaşmayı kabullendiği için, bu ifadenin sadece Rahn’ın Ermenice *Ēstampolis* kaydına işaret ettiği sonucuna varabiliriz. Görüldüğü üzere, Hansack

ck'ın atıfta bulunduğu bağlam içinde (yukarıda § 6.1) hışırtılı ünsüz+kapantı şeklinde kelime başı ses özelliği olan bir kelimedeki kelime başı “şeva” sesinin verilmesi nadiren fonetik bir zaruret teşkil etmektedir. Dolayısıyla fonemik olarak bu “şeva” sesi Hansack'ın üzerine kurmak istediği tartışmanın ağırlığını kaldıramayacak Ermenice bir sıfır biçimi oluşturmaktadır. Aslında başlangıç *E-* sesi verilmiş olduğu ve aynı görüşlerin tatbik edilebileceği Vardan'ın Doğu Ermenicesindeki *Estambol* (*agy.*) biçiminin düzeltilmiş Fransızca çeviri yazısı gibi öbür biçimlerden bahsetmiştik. Bu biçime eşit derecede az önem İspanyolca çeviri yazılı *Escomboli* biçimine ve daha az önem ise bir şekilde hatalı çeviri yazıyla İbni Battûta'nın naşirleri tarafından aktarılmış biçime verilebilir (*agy.*).

Elimizde şehrin isminin gösterilebilir /e/ kelime başı sesiyle yazılmış hakiki bir Orta Çağ biçimi veya sonrasındaki Osmanlı biçimi olmuş olsaydı, o zaman *e-* ön türemesinin Osmanlı Türkçesinde tamamıyla olağan bir durum olduğundan bahsedilebilirdi. Buna örnek olarak: Osm. *eryal* ‘bir madenî para cinsi’ < İsp. *real* ‘bir madenî para cinsi’; Osm. *eskonto* ‘erken ödeme indirimi’ < İt. *sconto* ‘erken ödeme indirimi’; Osm. *estofa* ‘işlemeli kumaş’ < İt. *stoffa* ‘kumaş, dokuma, çuha’ (Stachowski 1995: 179. sr.). Dahası, böylesine bir ünlü modern dilde *i-* sesini verme eğiliminde olurdu, *krş.*: Osm. *eskorbut* ~ Modern Tür. *iskorbüt* ‘âdî, pis’ < Fr. *scorbut* ‘âdî, pis’ ~ İt. *scorbuto* ‘âdî, pis’; Osm. *eskurçune* ‘tekesakalı’ < İt. *scorzoner* ‘tekesakalı’ (Meyer 1893: 29), İt. *scorzona* ‘1. çayır yılanı, 2. yaz trüfü’ ile karıştırılır > Modern Tür. *iskorçina* ‘tekesakalı’; ve *i ~ a* değişkenliği: Osm. *istabur* ~ *astabur* ‘koruyucu duvar; savunma karargâhı, at arabalarıyla tahkim edilmiş mevzi’ < Bulg. *stobor* ‘korkuluk; set, engel’. Bu yüzden Hansack'ın açıklamasındaki ikinci dayanak da ilki kadar değersizdir.

Öbür taraftan, Hansack'ın ön türeme hakkında iki kez düştüğü hata İstanbul kelimesinin ilk hecesinin neyi gösterdiği üzerine getirdiği açıklamayı kendi içinde hükümsüz kılmamaktadır. Hansack'ın, modern Almandaki *İstanbul* yazılışıyla gösterildiği gibi, aksanın başlangıç hecesine kaymasıyla elde edilmiş *Kon|stan|tinó|polis* ve *İ|stan|---|bul* biçimlerinin kıyaslanması sonucu ileri sürülen iki heceli -tino-‘nun gerektiği şekilde düştüğünü ifade ettiği yorumunu da ele aldıktan sonra bu konuya geri döneceğiz. Hansack'ın modern biçiminin isimle ilgili herhangi bir mahallî telaffuz özelliği göstermemesi küçük bir talihsizliktir (*krş.* Türkçe coğrafi yer adlarında genel olarak görüldüğü gibi, sondan önceki hecesinde vurgu bulunan Türkçe *İstanbul* biçimi). Vurgunun böylesine yer değiştirmeler gösterebileceği makûl derecede etkili bir dil öbeği bulabilmek asıl sorunu oluşturmaktadır. Elbette bu konuda Yunanlara bel bağlanamaz. Bunun sebebi olarak Yunanlardan elde edilebilecek en iyi şeyin, Yunanca vurgulama kurallarına göre *Konstantínu* kelimesindeki son

ünlü işlevine devam ettiği için, vurgunun hiçbir şekilde ilk kelimenin başlangıcına doğru kayma ihtimalinin olmadığı iki kelimeli (dolayısıyla çift aksanlı) *Konstantinu pólis* türevi olmasıdır. Araplardaki ön sestem bir hece daha fazla vurgulandırılmış *Qustañtīniya* biçimi bu konuda daha da az yardımcı olmaktadır. Türkler bu birleşik biçimdeki vurguyu olduğu yerden atmış ya da sondan önceki heceye, yani kelimenin sonuna yakın bir yere kaydırmış olabilirler ve muhtemelen yine de çok geç gerçekleştirmişlerdir. Dikkate alınmak için geç kalınmış başka bir millet olan Ermeniler ise vurguyu paradigmalarında hiçbir şekilde “şeva” içermeyen son heceye kaydırmış olabilirler. Belki de Vikinglere veya Vareglere başvurulabilir, ancak onlarda da şehrin adı Miklagarðr idi. Yunanca biçimin günlük dildeki kullanım biçimine alışkın olan insanların Hansack’ın teorisinin gerektirdiği hatalı telaffuzu, kendilerininmiş gibi, benimsemelerine yol açan şeyi Vikinglerin Yunanca ismi kullanma girişimlerine bağlamak da akla yatkın görünmemektedir. Öbür yandan, nazariyesi icabınca zamanla dillerinin vurgu değişikliklerine izin vermiş olabileceği bir milleti bulmak bizim değil Hansack’ın işidir. Hansack Orta Bulgarcadaki süreç içinde sonraki zamanlara denk geldiği iddia edilen bir ses değişikliğinden bahsetmektedir. Ancak, Orta Bulgarca evresinin başlangıcı M.S. 1100’lü yıllar olarak kabul gördüğü için bu tarihin el-Mesûdî’nin yaşadığı yıllardan oldukça geç olduğu aşikârdır. Görünen o ki, Hansack’ın *-tinu-/-tinú-/-tinó-* biçiminin kaybolmasına yönelik getirdiği açıklama yetersiz kalmaktadır.

Sonrasında Hansack, *Konstan(tinó)polis* biçimindeki *k-* sesinin düşmesini şu şekilde “açıklar”: “Das anlautende *K-* ist ganz einfach abgefallen. Der Verlust eines anlautenden Gutturals (hier des *K-*) tritt so häufig auf, dass das Phänomen nicht erörtert werden muss” (age. 92). Biz buna katılmıyoruz. Öncelikle, bütün kalın ünlüler kesinlikle aynı şekilde ele alınmaz. Farklı diller açısından, *k* ve *q* gibi ağız boşluğunun art kısmıyla olan etkileşme sonucu üretilen ötümsüz kapantılar umumiyetle aynı yerde meydana gelen ötümlü kapantılardan daha istikrarlıdır (örn. Woodhouse 1993). Hock’un (1986: 88 ve dev.) küme sadeleşmesi olarak ele aldığı *k-* ön sesinin İng. *knock*, Yun. ön ek (başlıca Eski Attika lehçesi) *κνν-* > *σνν-*, P.Yun. **ta kwāmn* > Yun. (lehçesinde) *ta ppāma* şeklinde düştüğü durumlar muhakkak vardır. Ancak burada bize lazım olan *k-* ön sesinin kaybolmadığı kümelenmemiş birçok örnektir ve Hansack’ın aklında ne olduğunu anlamaya çalışarak zamanımızı kaybetmekteyiz.

P.Slav **edǫn* ‘bir’ kelimesinde iddia edildiği gibi, Winter yaklaşımından etkilenmiş Slav dillerindeki girtlaksı refleksin fark oluşturacak şekilde düşmesiyle **kostb* kelimesinde olduğu gibi Proto-Hint-Avrupa (PHA) **H-* ile yeniden kurulmamışsa (ancak bu sefer **h₃*’ten ziyade **h₂*) Vedaca *ajá-* ‘keçi’, Lit. *ožys* ‘keçi’ (Mayrhofer 1992: 51; Smoczyński 2007: 434 P.Balto-Slav “vşddhi” biçimini getirmektedirler) ile ilişkisi olduğu düşünülmesi bakımın-

dan Winter'in görüşüne aykırı gibi görünen Lat. *costa* 'kaburga' (Derksen 2008 *madde altında*) ve anlaşılması daha da güç olan durumlardan biri olan P.Slav **kozà* 'dişi-keçi' kelimelerinin yanı sıra, P.Slav **kôstb* 'kemik', Vedaca *ásthi*, Yun. *ὀστέον*, Lat. *os* 'kemik' arasında bir şekilde belirsiz durum vardır. Bu durumda, aynı zamanda Arnavutça *kedh* 'çocuk' ve E.İng. *hēcen* 'çocuk' arasında ilişki olduğu yönünde iddialara temellenerek (Orel 2000: 69; deVries 1977: 280; ayrıca Vasmer / Trubaçev 1986–1987 E.İng. *hācen* md. altında), **kozà* kelimesi ikinci bir **H-* > P.Slav **k-* bağıntısını ortaya çıkarmaktadır.³² Fakat bunlar bu durumda ne *k-* harfinin düşmesiyle ilgili görünmekte, ne de tam aksine "Hansack'ın getirdiği iki örnekten ilkinin *jako* türevindeki *j* sesini kaybetmiş biçim olduğundan ve *j-* ~ *k-* ön seslerinin ilgili PHA **Hi-* bağlacı ~ **k^w-* soru edatı bağıntısını göstermemesinden dolayı" Hansack'ın aklına gelmiş olması muhtemel Eski Kilise Slavcası *ako* ilgi bağlacı 'gibi' ve *kako* soru edatı [*interrog. conj.*] 'nasıl?' arasındaki karşıtlıkla ilgili görünmektedir. Elbette P. Cermen dilinde pre-Cermen **k-* sesinin, ve özellikle kümelenmemiş **k-* ön sesinin, olağan süreç içinde bazı lehçelerde kaybolarak tamamen Cermen *h-* sesine evrildiği durumlar olmuştur. Ancak bu denli geniş yelpazesi olan bir süreç Hansack'ın aklını meşgul etmemiştir. Yani bir kez daha söylememiz gerekirse Hansack'ın açıklaması bir kez daha ikna edicilik bakımından çuvallamıştır.

K- savının anlaşılmaz olduğunun ortaya çıkmasından sonra, elimizde kalan biçim ne Yunancada ne de Türkçede görülebilen **Onstanpol* biçimidir. Hansack (age. 92) Orta Bulgarcadaki şu evrilmeyi (konuyla ilgili oldukça gecikerek) ileri sürmektedir: **on-* > (genizsi) **q-* > (genizsi) **ę-* > *e-* ~ *i-* (bu yönden Hansack'ın ***Estanbul* ~ *İstanbul* vb. hayalet biçimi). **on-*, **q-*, **ę-* ya da özgün **e-* biçimiyle ilgili herhangi bir kanıt olmadığını belirtmeye bile gerek yoktur. Aslında **Ostanpol* biçimine en yakın örneği İbni Battûta'nın 14'üncü yüzyılda getirdiği *ʔaşʔanbûl* örneği oluşturmaktadır. Bu örnekle ilgili meseleyi tabii olarak ilk hecede genizselliğin olmaması değil, aslında al-Mesûdî'nin 10'uncü yüzyılda ortaya koyduğu *Stan Bûlin* biçimine öncülük etmede dört yüz yıl kadar geç kalmış olması teşkil etmektedir.

Hansack'ın genizsileşme nazariyesinin dışında daha ciddi sorunlar mevcuttur. İlk olarak, ilk hecedeki genizsi ünsüz hecedeki ünlünün genizsileşmesine yol açıtıysa neden bu durumun ikinci hecede meydana gelmediği sorusu herkesin merak ettiği bir konudur. Lehçedeki durum bahsedilen bağlamda genizsi ünlülerin bir çözülme [*dissolution*] karşısında bir kapantıya uğradığında oluşan sonuçları gösterdiği için, sathî olarak buna benzer bir duruma (önce genizsileşmiş sızıcı x ağır ünlüsü + kapantıdan önceki eş çıkışlı [*homorganic*]

32 Krş. ayrıca PHA **nisdóm* vs. yanı sıra P.Slav *gnězdò* (Derksen 2008 *adı geçen maddenin altında*).

genizsi ünsüz) bu dilde çok seyrek rastlanır. Slav dillerine yapılan atıflar ve *Kostya ~ Κώστας* isminin Yunancaya ve Slav dillerine has genizsileşmemiş eş çıkışlı ses(ler)den müteşekkil biçimleri Hansack'ın iddiasına bir katkıda bulunmamaktadır.

Bu biçimlerde hiçbir genizsi sesin bulunmayışının sebebi, yukarıda da açıklandığı üzere (§5 ve dn. 23), tamamıyla halk diline özgü *Κωσταντίνοϛ* biçiminin ilk hecesinde önceki tarihlerden itibaren hiçbir genizsi sesin bulunmayışdır. Asıl Latince biçimde genizsi ses dilin kendi konuşurları arasında mevcut olmuş olabilir, ancak Georgacas'ın (1947: 357) yazılı Latince *Constantinopoli, Costantinus, Costas* örneklerine işaret ettiği üzere, kelimenin ne Yunanca uyarlamasında ne de, aslında, Orta Çağ Latincesinde bu ses bulunmaktadır. Öncelikle Slav dilleri Halk Yunancasına özgü ilk hecesinde genizsi sesin olmadığı biçimi neredeyse tamamen kabul etmiştir. Bu durum hem *Kostjan(ϛ)tinϛ* (örn. krş. Lavrov 1966: 73, 11. 21, 30; Çerepnin 1969: 393 n. 55; Kotkova 1977: 547) şahıs adının ortak uyarlaması olan 12'nci yüzyıl Eski Rusça biçimin ilk hecesindeki genizsi seslerden, hem de, daha ilgi çekici olarak, bu biçimin ikinci hecesinde görülen iki özellikten ortaya çıkmaktadır: krş. ⁽¹⁾Slav dilindeki edebî geleneğin başlangıcında Slav dillerindeki genizsileşmeye işaret eden *ja* ve ⁽²⁾buradaki geniz ünsüzü kuşkusuz sonradan asıl konuşma dilindeki Yunanca biçimle büyük ölçüde benzerlik kurulması esasında (elbette ilk hecede, beklenildiği üzere, hiçbir genizsellik belirtisi olmadan) yeniden kurulmuştur. Biraz daha geç bir tarihe tekabül eden Eski Rusça *Kostantinϛ* biçimi (örn. Kotkova 1971: 593) Yunanca konuşma dilindeki biçimin kökünden tamamen yeniden kurulma sonucu oluştuğunu açıkça göstermektedir. Şu ana kadar Hansack'ın ilk hecedeki geniz ünlüsü üzerine nazariyesi ancak buraya varabilmektedir ve bu kurgu olmaksızın yaptığı bütün açıklamaların sonuçsuz kaldığını belirtebiliriz.

Dahası, Hansack'ın iddia ettiği gibi bir başlangıç ünlüsü sıra dışı bir şekilde ortaya çıkmış olsaydı, bu sesin *Stanbul* gibi bir biçimdeki başlangıç kümesini kapsayan bir ön türemenin son biçimi olma özelliklerinin hepsini taşıyan Türkçedeki *i* ünlüsü olması mümkün olmazdı, krş: Tür. *istampa* 'damga' ve §4'te verilen öbür örnekler.

Belki de, el-Mesûdî'nin 10'uncu yüzyılda yazdığı ve kolaylıkla *sten búlin* veya *sten pólin* vs. olarak okunabilecek biçimi tekrarlamak neredeyse hiç gerekli değildir ve bizim de belirttiğimiz üzere kanıtlayıcı hiçbir niteliği olmayan Hansack'ın mantık dışı açıklamasıyla da aralarında benzerlik barındırmamaktadır.

6.3. İstanbul kelimesinin *Ko(n)stantinópolis* biçiminden yapılma tamamen Türkçe bir uyarlama olduğu ihtimalini yeterince ele almadığımızı düşünenler

için diyebiliriz ki, aslında Bulgaristan'dan bir tür gelişim olarak görülebilecek kesin bir kanıt vardır. Bu kanıtı *Kjustendil* (GD Bulgaristan) = Tür. lehç. *Küstendil* = Ölç. Tür. *Köstendil* < **Köstendin* kelimesinde görmekteyiz. Buradaki ünlülerin önlüleşmesinin (incelmesinin) sebebi Avrupa dillerinde hem *k*'nin, hem de *l*'nin Türkler tarafından sözde “damak ünsüzleri” yani, (ünsüzler damaktan seslendirilmese bile) sadece damak ünlüleriyle birleştirilebilir ünsüzler olarak algılanmasıdır. Türkçede, Arapça kelimeler de aynı uygulamayla karşılaşır, örn. Ar. *kalima(h)* ‘kelime’ > Tür. *kelime* ‘sözcük’; özellikle krş. Ar. *qibla(h)* ‘kible – Müslümanların dua ederken yöneldikleri Mekke’deki Kâbe’ > *l* damaksıl olarak görüldüğü için *-a-* > *-e-* olurken, *q* artdamaksıl olarak görüldüğü için *-i-* > *-ı-* değişmesiyle Tür. *kible* ‘kible’. Bu durum tıpkı *Küstendil* ~ *Köstendil* örneğinde olduğu gibi (asıl biçimdeki) her iki *k-* ve *-l(-)*’den dolayı, *Konstantinopol(is)* biçiminin Türkçedeki görünümünde muhakkak damaksıl ünlülerin olacağı anlamına gelmektedir.

7. Sonuç ve görüşler.

7.1. Geleneksel yoruma katılmayan ve katılanların bazıları konuyu aşağıdaki düzeltmelerin gerektiği oldukça bozuk bir biçimde sunmaktadırlar:

1. Etimonun biçimi halk diline özgü Orta Yunanca *στην Πόλι(v)* biçimidir, bu biçimin yüksek edebî dildeki hâli değildir.
2. Etimonun anlamı bir ihtimal ‹Konstantinopolis’de›, muhtemelen ‹Konstantinopolis’e› ve aynı şekilde muhtemel ‹Konstantinopolis’in içine› anlamındadır ve bir isim olarak Yunanca konuşanlar ve konuşmayanlar arasındaki ilişkiler sonucu şekillenmiştir.
3. Hem belirtici bir cins ad [*appellative*] olarak ‘şehir’, ‘köy’ anlamındaki kullanılması, hem de böylesine bir yerin adı ve yer adı benzeri bir kalma/yönelme tabiri türünden kullanımı münferit gelişimler göstermediği gibi Yunancanın konuşulduğu sahadan bol miktarda beslenmiştir.
4. Yunanlarca kullanılan etimonun telaffuzu “eta”laşmış Koine biçimle sınırlı kalmamıştır. Aslında, 10’uncü yüzyılda bir Arap seyyah tarafından kayıt altına alınmış bu biçimle ilgili en eski kanıtı “eta”laşmış *στην Πόλι(v)* biçiminden farklı yorumlamak çok zordur. Böylesine bir telaffuz 14’üncü yüzyılın sonlarına ait Ermenice *Stəmbawl* biçimiyle de desteklenmektedir. İlk ögenin değişkenliklerini oluşturan *stin*, *sten* ve Tsakonya lehçesine ait *stan* biçimleri 20’ncü yüzyılın başlarına kadar bütün Anadolu’da işitilebilirdi.
5. *-staN-* hecesindeki seslendirme muhtemelen “eta”laşmış **steN bol* biçiminden Türkçedeki ünlü uyumu neticesi bozularak oluşmuştur. Buna rağmen bu durum, “eta”laşmış **stiN bol* biçiminin ya da Tsakonya leh-

çesine ait **staN bol* biçiminin Türkçede nasıl yorumlanmış olduğunu da gösteriyor olabilir.

6. İstanbul kelimesindeki başlangıç ünlüsü, ünsüz kümesini kelime başından uzaklaştırmak için Türkçenin meydana getirdiği bir ön türeme olabilir.

7.2. Eğer Araplar ilk biçimlerdeki kelime sonu *-i* harfinin Klasik Arapçada çoklukla çekim ve kip durumlarını belirten kelime sonu kısa ünlülerine benzediğini düşünmüşse, bu ünlü Arap etkisi sonucu kaybolmuş olabilir. Bunlar Kur'ân-ı Kerim okumada ve bazı başka özelliklerde telaffuz edilmekte, ancak sadece konuşma dilinde, en azından, ünlü kümesi bozucu olarak varlık göstermektedir.

7.3. Orta Çağ Türkçesine ait *a-* ön türemeli biçimler olduğu görülmektedir. *Astanbul*; *istāmbol* ve *istanbol* biçimleri bu şekilde Meninski (1680: 176, 205) tarafından kayıt altına alınmıştır. Türkçedeki *a ~ i* değişmesi gibi farklı ön türemeler belli bir noktada bağdaştırılabilir.

Bizim bildiğimiz *istāmbol* ve *istanbol* biçimlerinin Arapçada sondan bir önceki hecesinde *⟨m⟩* harfiyle değil de *⟨n⟩* harfiyle olan yazımlarına rastlamaktayız. Bununla birlikte *İslambol* biçimi aşikâr sebeplerden ötürü *⟨m⟩* ile yazılmıştır ve, bizim de belirttiğimiz üzere, bu biçim *İslambol* biçiminin yanı sıra çok daha anlamlı bir kullanılıştır. Bu durumda görünen odur ki, din kaynaklı *İslāmbol* biçiminden olabildiğince farklı olması şartına bağlı olarak geleneklerde olan ve dinî bir çıkış noktası olmayan bir Türkçe biçim seçilmesi amacıyla modern Türkçede *İstanbul* biçimi seçilmiştir.

7.4. Kelimenin asıl biçiminin “bozulduğunu” savunanlar, başka bir dile geçtikten sonra bile Yunanca konuşma dilindeki *Kostantinopóli* veya *Kostantinu póli* biçimlerinin vurgulu hecelerinin *Istanbol* olacak şekilde nasıl kaybolduğu üzerine henüz bir açıklama getirebilmiş değildir. Aslında Yunanca küçültme ekli *Kóstas* biçimini ele aldığımızda, kelimeyle ilgili daha muhtemel bir Yunanca kısaltmalı biçim; **Kostápoli* veya, Türkçedeki kullanımı için, tespit edilen Türkçe kısaltmalı biçim *Köstendil* şeklinde olabilirdi. Yunan konuşma dilindeki *Póli* biçimi ışığında, insanlar tarafından neden başka –ve daha uzun– bir kısaltmaya ihtiyaç duyulmuş olabileceği de daha geçerli bir şekilde açıklanmamıştır.

7.5. Yunanca biçimlerin Türkçeye nasıl geçtiği, kabaca, aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Modern Tür. *İstanbul* < Osm.-Tür. *Stambol* (~ 14'üncü yüzyıl civarı, *As-tanbul*) < Orta Yun. (Tsakonya lehçesi, Marmara Denizi'nin güney kıyılarındaki:) *stambóli* ~ < (öbür lehçelerde:) *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)* ‘Konstantino-

polis +E/+dA/içine' < *stan Póli(n)* ~ *sten Póli(n)* (> Ar. [el-Mesûdî, 10'uncu yüzyıl civarı] *stan būlin* 'Konstantinopolis') ~ *stin Póli(n)* < kon. Yun. s- '1. +E; 2. +dA; 3. içine' + *tan* ~ *ten* ~ *tin*, tanımlık + *Póli(n)*, belirt. hâli < *Pólis* 'Şehir', yani 'Konstantinopolis'.

Kaynaklar

- BABINGER, Franz (1957), *Maometto il conquistatore e il suo tempo*, Turin, Einaudi.
- BOURGUET, É. (1927), *Le dialecte laconien*, (Collection linguistique publiée par la Société de linguistique de Paris 23), Paris, Honoré Champion.
- BOURNE, Edward G. (1887), "The Derivation of Stamboul", *American Journal of Philology* 8/1, 78–82.
- BROWNING, Robert (1969), *Medieval and Modern Grek*, London, Hutchinson.
- ÇEREPNIN, Lev Vladimiroviç (1969), *Novgorodskie berestyaniye gramoty kak istoričeskiy istoçnik*, Moskova, Nauka.
- DE SACY, Silvestre (1810), "Le livre de l'indication et de l'admonition (ou l'indicateur et le moniteur) d'Abou'lhasan Ali fils de Hosaïn fils d'Ali Masoudi, auteur du Moroudj al-d-hahab", *Notices et extraits des MSS de la Bibliothèque Impériale* 8, 132–199.
- (1827), *Chrestomathie arabe*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. baskı, 3. Paris, Imprimerie Royale.
- DEFFNER, M. (1874), "Reste älterer Casusbildung im Zakonischen", *Néa Ελλάς* 34, 19 Ekim.
- (1880), "Das Zaconische als Fortentwicklung des laconischen Dialektes erwiesen", *Archiv für mitte- und neugriechische Philologie* 1, 1–54.
- (1881), *Zakonische Grammatik, I: Lautlehre*, Berlin.
- DEFREMERY, C. ve SANGUINETTI, B.R. (ed., çev.) (1854), *Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagné d'une traduction*, 2, Paris, Imprimerie Impériale.
- DERKSEN, Rick (2008), *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*, (Leiden Indo-European etymological dictionary series 4), Leiden / Boston, Brill.
- DEVILLE, G. (1866), *Étude du dialecte tzaconie*, Paris, Ad. Lainé et J. Havard.
- DE VRIES, Jan (1977), *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, 2. bas., Leiden, E. J. Brill.
- ERGENÇ, İ. (1995), *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü – Bir Deneme*, Ankara.
- EWERT, Albert (1943 [1961]), *The French Language*, 2. bas., London, Faber & Faber.
- GEORGACAS, Demetrius John (1947), "The Names of Constantinople", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78, 347–367.
- HANSACK, E. (2008), "Zur Entstehung des Namens İstanbul", *Varia Slavica* içinde [FS Radoslav Večerka] ed. Janyšková I. ve Karlíková H. Prague, ss. 91–93.
- HAYWOOD, John A. (1975), "Mas'ûdî, al-", in *Encyclopaedia Britannica*, 15. bas., Chicago, Encyclopaedia Britannica, Inc. *Macropaedia*, 11, 610.
- HERMANN, E. (1913–14), "Ist das Junglakonische eine künstliche Sprache?", *IF* 32, ss. 358.
- (1914), "Noch einmal das Junglakonische", *IF* 33, 433–4.
- HESSELING, D. C. (1890), "Istambol", *Revue des études grecques* 3, 189–196.

- (1906), *De Koine en de oude dialekten van Griekland*, (Comptes rendus de l'Academie d'Amsterdam, Afdeeling Letterkunde, 4. seri, 8. kısım), Amsterdam.
- HOCK, Hans Heinrich (1986), *Principles of historical linguistics*, (Trends in linguistics, studies and monographs 4), Berlin / New York / Amsterdam, Mouton de Gruyter.
- İNALCIK, Halil (1978), "İstanbul", *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. bas., Cilt 4, Leiden, Brill, ss. 224–248.
- JANKOWSKI, Henryk (2006), *A historical-etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Leiden / Boston.
- JENSEN, Hans (1959), *Altarmenische Grammatik*, Heidelberg, Carl Winter.
- KARAŞ, Mieczysław ve MADEJOWA, Maria (1977), *Słownik wymowy polskiej PWN*. Warszawa / Krakov, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- KOTKOVA, S.I. (ed.) (1971), *Uspenskij sbornik XII—XIII vv.*, Moskova, Nauka.
- (1977), *Vygolesinskij sbornik*, Moskova, Nauka.
- LANGMANTEL, Valentin (ed.) (1885), *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift*, Tübingen, Literarischer Verein in Stuttgart.
- LAVROV, P. A. (1966), *Materiali po istorii vozniknoveniya drevneysey slavyanskoy pis'mennosti*, (Slavic printings and reprintings LXVII), Hague / Paris, Mouton [aslen, Leningrad 1930].
- LEAKE, W. M. (1814), *Researches in Greece*, London.
- (1967 [1846]), *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 298–340.
- MAYRHOFER, Manfred (1992), *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, 1, Heidelberg, Carl Winter.
- MENINSKI, François à Mesgnien (1680), *Thesaurus linguarum Orientalium Turcicae – Arabicae – Persicae*, Vienna (S. Stachowski ve M. Ölmez ed.: İstanbul 2000).
- MEYER, Gustav (1893), "Türkische Studien, I: Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen", *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 128, 1–96 (M. Ölmez ed., Ankara 1998).
- MORAVCSIK, Gyula (1976), *Einführung in die Byzantinologie*, Budapest.
- NICHOLAS, Nick (2009), *Tsakonian bibliography*, www.opoudjis.net/Work/tsakbib.html.
- OBERHUMMER, Eugen (1900), Constantinopolis: Name, in *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung*, Georg Wissowa ed., 7. Stuttgart, J. B. Metzler. ss. 964–967.
- OIKONOMOU, T. [Οικονόμου, Θ.] (1846), *Πραγματεία της λακωνικής γλώσσης* [Lakonya dili üzerine incelemeler], Atina, Μελαχούρη και Καραμπίνη.
- ORANSKIJ, I. M. (1960), *Vvedenie v iranskuju filologiju*, Moskova, Izdat. vostočn. lit.
- OREL, Vladimir (2000), *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language: Reconstruction of Proto-Albanian*, Leiden / Boston / Cologne, Brill.
- PANAYIOTOU, A. [Παναγιώτου, Α.] (1993), "Η λακωνική κατά τη ρωμαϊκή περίοδο: διαλεκτική επιβίωση ή αρχαιοπινή αναβίωση; [Roma Döneminde Lakonya Lehçesi: Hayatta Kalan Bir Lehçe mi Yoksa Kaybolmuş Bir Lehçeyi Ortaya Çıkarma mı?]", *Studies in Greek linguistics* 14, 497–509.
- PERNOT, H. (1914), "Notes sur le dialecte tsakonien", *Revue de phonétique* 4, 153–188.

- PUPPEL, Stanisław ve NAWROCKA-FISIAK, Jadwiga ve KRASSOWSKA, Halina (1977), *A Handbook of Polish Pronunciation for English Learners*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- RAHN, Markus (2002), *Die Entstehung des Armenischen Patriarchats von Konstantinopel*, Münster / Hamburg / London, Lit.
- RIX, Helmut (1976), *Historische Grammatik des Griechischen: Laut- und Formlehre*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- ROOM, Adrian (1994), *Cassell Dictionary of Proper Names*, London / New York, Cassell.
- (2006), *Placenames of the world: origins and meanings of the names for 6,600 countries, cities, territories, natural features and historic sites*, 2. bas. Jefferson, North Carolina / London, McFarland.
- ROSEN, G. (1885), Constantinopel, in *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, 2. bas., cilt 83, ed. J. S. Ersch ve J. G. Gruber, Leipzig.
- SARRIS, T. T. [Σαρρής, Θ.Τ.] (1956), Περί τσακώνων και Τσακωνιάς [Tsakonya ve Tsakonyalılar üzerine], *Χρονικά των τσακώνων* 1, 25–28.
- SCHWYZER, Eduard (1921), Die Junglakonischen Genitive auf -ne, in *Αφιέρωμα εις Γ. Χατζιδάκι*, Atina, ss. 82–88.
- (1939), *Griechische Grammatik auf der Grundlage von Karl Brugmanns Griechischer Grammatik*, 1, Münih, C. H. Beck.
- SCUTT, C. A. (1912–13), “The Tsakonian Dialect”, I, *The Annual of the British School at Athens* 19, 133–173.
- SMOCZYŃSKI, Wojciech (2007), *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, 1, Vilnius, Vilnius University.
- STACHOWSKI, Marek (1994), “Einige Namen für ‘Dach’ in den Türkischen Sprachen”, *Folia Orientalia* 30, 193–201.
- (1995), “The Increasing of the Number of Syllables and the Chronology of Anaptyxis and Prothesis in West European Loanwords of Ottoman-Turkish”, *Studia Turcologica Cracoviensia* 1, 175–184.
- STEVENSON, C. H. (1970), *The Spanish Language Today*, London, Hutchinson.
- SYMEONIDIS, Charalambos (1976), *Der Vokalismus der Griechischen Lehnwörter im Türkischen*, Thessaloniki.
- THIERSCH, F. (1832), “Über die Sprache der Zakonen”, *Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 1, 513–582.
- THUMB, Albert (1894), “Die Ethnographische Stellung der Zakonen”, *IF* 4, 195–213.
- (1914), “Ist das Junglakonische eine Künstliche Sprache?”, *IF* 33, 294–299.
- (1964), *A Handbook of the Modern Greek Language*, genişletilmiş Almanca 2. baskıdan S. Agnus tarafından çevrilerek aktarılmış, Chicago, Argonaut.
- TZITZILIS, Christos (1987), *Griechische Lehnwörter im Türkischen*, Vienna.
- VARMAZI, N. [Βαρμαζή, Ν.] (1985), Το μικρό ερμηνευτικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας με το μονοτονικό σύστημα [Monotonik imlali Yeni Yunanca açıklmalı el sözlüğü], 2. bas., Selanik/Atina, Μαλλιαρης-Παιδεία.
- VASMER / Trubačev = FASMER, Maks (1986–1987), *Etimologičeskij slovar’ russkogo jazyka*, çeviren ve genişleten O. N. Trubačev, 2. bas., 4 cilt, Moskova, Progress.

- VILLOISON, J.-B. G.d'A. de (1788), *Prolegomena ad Homerum*, Venice.
- WEHR, Hans (1971), *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J Milton Cowan, 3. bas., Wiesbaden / London, Otto Harrassowitz / George Allen and Unwin.
- WOODHOUSE, Robert (1993), "A Reformulation of Quasi-Gamkrelidzean Occlusive Typology and its more Fruitful Application to Indo-European", *IF* 98, 1–12.
- (2012), Slavic **edǐn* 'one' and Winter's law, *SEC* 17, 151–178.
- WRIGHT, W. (1967), *A grammar of the Arabic language*, A. A. Bevan'ın yaptığı bazı düzelti ve eklemelerle W. Robertson Smith ve M. J. de Goeje tarafından gözden geçirilmiş 3. bas., 2 cilt. Cambridge, Cambridge University Press.